

ויכות מינסק

מאת

רחל אליאור

מבוא

שעה שאנו באים לעיין בפניה של ההיסטוריה החסידית מצויים לפנינו חמישה סוגי מקורות עיקריים¹:

- א. ספרות הדרוש החסידית.
- ב. ספרות אגרות עשירה שנכתבה בידי מנהיגים חסידיים שונים.
- ג. ספרות הפולמוס בין חסידים ומתנגדים.
- ד. ספרות הסיפורים החסידית.
- ה. היסטוריוגרפיה חסידית שנרשמה מלכתחילה כמסורת משפחתית של חצרות צדיקים או מסורות סיפוריות של מקורבים.

במקורות מן הסוג הראשון, הגוונים עובדות היסטוריות בעלות עניין בהקדמות הספרים ובהסכמות, ומגלים את מהותה הרוחנית של התנועה בספרים עצמם, השתמש המחקר המודרני שעה שבא לבחון את ייחודה הספיריטואלי של התנועה החסידית ולאפיין את דפוסייה החברתיים והאידיאולוגיים. מחקרים אלה מיוסדים על קריאה המתייחסת לספרות הדרוש והעיון כאל תעודה דתית האוצרת את גוניה השונים של הפרובלמטיקה של ההיסטוריה האידיאית שעצבה את התנועה החסידית. המקורות מן הסוג השני והשלישי זכו לעיון אינטנסיבי ולפרספקטיבה היסטורית במסגרת המחקר הענף בפולמוס שבין החסידים למתנגדים ואף עמדו במשך השנים בבחינה מדוקדקת חוזרת ונשנית בידי חוקרים ומלומדים רבים. פרסומה של ספרות האגרות בדורות השונים למדנו את מידת הצנזורה הפנימית בחוגי החסידים² ופרסומה של ספרות הפולמוס אף הוא כידוע לא היה נקי

1 לסקירה של הספרות החסידית על מאפייניה וחלוקתה ראה י' תשבי וי' דן, חסידות, האנציקלופדיה העברית, יז, תשכ"ה, עמ' 816—820.

2 רוב האגרות החסידיות זכו לפרסום חוזר ונשנה, אולם המהדירים השונים נטלו חרות לעצמם להשמיט ולגנוז קטעים שלמים 'מפני השלום' ו'מפני כבוד צדיקים',

מעריכה מגמתית. במחקר זה נקבעה הלכה שמן הראוי לפרסם כל חומר העוסק בסוגיה הנידונה, גם אם מידת האותנטיות שלו שרויה בספק³, שכן הנסיבות ההיסטוריות הביאו לגניזה מגמתית של חלק לא קטן מן הפרסומים הנוגעים בדבר⁴, ופרסומן של עדויות שנשתקעו, גם אם שנויות במחלוקת, עשוי לשפוך אור על הדברים.

שעה שאנו באים להגדיר את טיבו של הסוג הרביעי קשה עלינו לתחום גבולות מדויקים⁵ שכן מאות קבצי הסיפור החסידי המוקדם והמאוחר עשויים להכלל בו ואין ספק שאלפי עמודים אלה אוצרים בתוכם אסמכתות היסטוריות ומסורות ראויות לתשומת לב, בצד ספרות א-היסטורית של שבחים ומעשי נסים שנצטרפה אליה ספרות מסחרית שזכתה לפרסום רב שלא היתה ראויה לו⁶.

גם אם נפסול לעדות היסטורית חלקים ניכרים מהסיפור החסידי המאוחר, מביית מדרשו של רודקינזון וחבריו, יהא זה משגה לנקוט הכללה זו על הסיפור החסידי כולו, שרבים מכרכיו משמרים מסורות אותנטיות וראויים לשמש כמקור היסטורי משעה שאפשר להבחין בין השכבה המקורית לבין העריכה הספרותית המאוחרת. יחד עם זאת יש לתת את הדעת על כך שגם קבצי סיפורים בעלי זהות ושלשלת מסירה ידועה שזכו לחותמת של אותנטיות ולתשומת לבם של ההיסטוריונים עמדו לא פעם במבחן הספק בחוגי החסידים עצמם, ועדותו הבוטה של פ' רודרמן, משכיל שיצא מחוגי חב"ד, ראויה לתשומת לב:

"את ספר שבחי הבעש"ט, לפי דברי חסידי חב"ד, בדא איזה מתנגד או אפיקורוס, לחלל את שם הבעש"ט בכזבים ובדברים קלי הערך לפי ערך קדו-

צנזורה פנימית זו גרמה פעמים רבות להבנה מסולפת לחלוטין של תוכן האגרות. דוגמאות לכך אפשר לראות בהדלי הגירסות השונות של אגרות רש"י בבית רבי ברדיטשב, תרס"ב, באגרות בעל התניא, ירושלים תשי"ג, ו'באיגרות הקודש' לעמברג תרי"ט, והשווה עתה מאמרו של א' קופפר, תעודות חדשות בדבר המחלוקת בין רש"י ור' אברהם מקליסק ור' ברוך ממזיבז, תרביץ מז' (תשל"ח). יש להדגיש שהדברים באשר לצנזורה פנימית בפרסום האגרות וגרסותיהן המגמתיות השונות, אמורים לגבי חלקה המכריע של ספרות זו.

3 ראה מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ירושלים תשל"ל, (להלן וילנסקי), א, עמ' 327, 334, 337, ב, עמ' 22 עמ' 350.

4 וילנסקי, א, עמ' 23, 34.

5 החוקרים חלוקים על מעמדה של ספרות השיחות ביחס לסיפור החסידי וראה מ' בובר, אור הגנוז, 'ירושלים תש"ז, מבוא, וי' תשבי וי' דן, חסידות, עמ' 819.

6 הסיפורות המרומזים של בובר "במחציתה השניה של המאה הי"ט חלה התפקדות הספרותית המעבדת בלהג רב מוטיבים מסורים ומטליאה אותם במוטיבים בדויים מן הלב לסוג גרוע של בלטריסטיקה עממית". אור הגנוז עמ' 8. לדברים מפורשים בסוגיה זו ראה י' דן, הסיפור החסידי, ירושלים 1975, עמ' 189 וג', נגאל, הסיפורת החסידיית תולדותיה ונושאה, ירושלים תשמ"א, עמ' 28-31 וביבליוגרפיה שם.

שתו"ז? פריה של ההתחבטות סביב "ההיסטוריות" של שבחי הבעש"ט והאותנ-טיות של מסורות סיפוריות אחרות היה פרסומה של "גניזת חרסון" וכבר עמדו החוקרים על כך שכל ענינה של הגניזה החרסונית היה ניסיון להעניק ביסוס היסטורי לכל הנאמר בשבחי הבעש"ט.⁷ מעמדה של ספרות הספורים כמקור היסטורי הועמד לבחינה כבר בחוגי החסידים וידועות לנו דוגמאות לא מעטות של הסתייגויות מן הסיפור החסידי, במחנה החסידי עצמו.⁸

חרף האמור לעיל, דומה שלמרות 'הלבושים' הרבים בהם הסתתר הסיפור החסידי, אין מקום לפסילה נחפזת של חטיבה ספרותית מגוונת זו כמקור היסטורי שכן גם אם בחינות רבות מוקשות ומוטלות בספק עדיין מצויים בידינו קבצים לא מעטים של מסורות נאמנות, עדויות של תלמידים על רבותיהם ובנים על אבותיהם שהתגבשו בצורות ספרותיות שונות הנכללות תחת ההגדרה הרחבה של הסיפור החסידי. תחום זה זכה לעיון מגוון בפניו השונות אולם טרם נערך הנסיון המקיף למצות את הטמון בו ולחרוץ את דינו מנקודת מבט היסטורית.

לקטיגוריה החמישית, המשיקה בכמה נקודות לקודמתה, אני מבקשת להסב את תשומת הלב משום שלעניות דעתי יש להקצות לה מקום בין החיבורים הראויים לתשומת לבו של חוקר החסידות ושל ההיסטוריון חרף העובדה שחלקם של הדברים נכתב מתוך מגמתיות מסויימת וחלקם לוקה בחוסר חוש היסטורי ובהסתמכות על מקורות שנויים במחלוקת. יתרונה של ספרות זו, שרבות מגרעו-תיה כאמור, שהיא משמרת אטמוספירה רוחנית מסויימת המאפשרת פתיחת צוהר לעולמה של החסידות מנקודת מבטה היא. אין להתעלם מן העובדה שזו היא אף נקודת מבטם של כותבים שכבר עמדו במבחן הפולמוס והביקורת במידה זו או אחרת ודבריהם אינם נטולי פניות.

על סוג זה נמנים בעיקר ההיסטוריוגרפיה הברצלבית המוקדמת והמאוחרת¹⁰

7 "השחר", ו, וויען (תרל"ה) עמ' 92 הערה 2.

8 G. Scholem, Major Trends in Jewish Mysticism. New York, 1941, p. 423 n. 15

9 ראה דבריו המאלפים של ח"מ היילמאן, בית רבי, הקדמה, ודברי ר' שמריהו בן ר' לוי יצחק שניאורסון בהקדמה לספרו של מ' טיטלבוים, הרב מלאדי ומפלגת חב"ד, ורשה תר"ע—תרע"ג, וראה דבריו החריפים של ר' חיים אלעזר שפירא האדמו"ר ממונקטש, בספרו דברי תורה, מונקטש תרפ"ט, אות כה: "ספר זה (שיחות חיים) אם כי יש עליו הסכמת גדולים מהותו וגורלו כרוב ספרי מעשיות ותולדות כאלה, אשר רובם מבולבלים ומבלבלים ומעורבים כזובים ודמיונות ולא דייקו לכוון האמת ולהבחין בין גברא לגברא" ושם אות עח "ואמת כי סיפורי מעשי הצדיקים האמיתיים הם גורמים ליראת שמים — לעומת זה התגברו הכזבנים ומדפיסים ספרים מלאים סתירות ושקרנים והמה מבלי ומחריבי עולם...". השווה ג' נגאל, הסיפורת החסידית עמ' 24—25.

10 עיין מ' פייקאז, חסידות ברסלב, ירושלים, 1972, עמ' 16.

ופרסומיה של חסידות חב"ד שנתנה דעתה לתיעוד היסטורי ולהעלאה על הכתב של מסורות משפחתיות, ועליהן אני מבקשת לייחד את הדיבור. מסורות אלה התפרסמו באריכות על ידי ר' יוסף יצחק שניאורסון, האדמו"ר הששי לבית חב"ד, במאמריו על אבות החסידות שנדפסו ב"התמים" ורשה (תרצ"ו—ט) ובכמה גירסאות חלקיות נוספות בידיש ובעברית בספרי השיחות, בלקוטי דבורים ובמהדורה איזוטרית יותר בחיבורו "דברי הימים ההם" שראה אור בהעתקת מכונת כתיבה במספר עותקים מצומצם בירושלים בשנת 1962. חבורים אלה המבוססים כאמור על מסורת משפחתית בת כמה דורות של בית שניאורסון ומסורות של תלמידים ומקורבים, כוללים זה בצד זה עובדות היסטוריות, סיפורי אגדה, עדויות ראייה ומקורות מאוחרים, ואינם עשויים מקשה אחת. חלק מן העובדות המתוארות לעתים אינו עומד במבחן הביקורת הן מצד הצגה בלתי מדוייקת של המאורעות המתוארים והן בהערכה לקויה של פירוש העובדות ומשמעותן, אולם לפי עניות דעתי חרף ההסתיוגויות המנויות לעיל, יש מקום לעיון ביקורתי בהיסטוריוגרפיה זו המלכדת מסורות שונות ממקורות מהימנים וממקורות מסופקים, ופרשנות אנכרוניסטית בצד ראייה מקורית ומעמיקה, לשם חשיפת הגרעין ההיסטורי הטמון בה והפרספקטיבה החסידית הייחודית שלו. ספרות זו מעניקה לנו את היכולת לעמוד על היחס שבין המסורת החסידית 'הפנימית' לבין הצגתה בעריכה 'חיצונית' אובייקטיבית, ולבחון את השתקפות ההיסטוריה של החסידות בעיני ההיסטוריוגרפיה החסידית.

על כתיבה המאוחרים של חסידות חב"ד הוטל צלו של החשד משעה שנתנה חסותה ל"גניזת חרסון" שהתפרסמה ב־1917¹¹. אדמו"רי חב"ד יצאו להגן על אמיתותם של המכתבים כמה וכמה פעמים¹² חרף מודעותם לפסילת הגניזה בידי החוקרים, ביניהם אף מקורבים לחוגי חב"ד¹³, שכן לא יכלו לחזור בהם בפומבי מדבריו של האדמו"ר רבי שלום דובער שטעה לראות במכתבים מכתבים אותנטיים¹⁴. ראוי לציין שאין כל קשר בין "גניזת חרסון" האנונימית הבאה להמציא אימות "היסטורי" לראשית החסידות ולהאיר את דורו של המגיד ממזריץ

11 עיין ש' דובנוב, תולדות החסידות, ת"א תרצ"א, עמ' 425, ג' שלום, ק"ס א, עמ' 104, 261. לסקירה מעודכנת של שלביה השונים פרשה זו ולמסקנות שאינן נטולות פניות, ראה י' רפאל, גניזת חרסון, סיני פא (תשל"ז) עמ' קטט—קנ. ושם ביבליוגרפיה מפורטת של המחקרים בסוגיה.

12 עיין עתה אגרות קודש, בעריכת ש"ד לוי, ניו יורק תש"מ, עמ' תסט—תפז, ודומה שמתחילה להסתמן נסיגה מהעמדות התקיפות שננקטו בעבר בסוגיה.

13 וראה מחקרו המפורט של ד"צ הילמן שנדפס בסוף ספרו, אגרות בעל התניא ובני דורו ותשובתו לדברי האדמו"ר מלובביץ ב"הספר" (כתב עת לביבליוגרפיה) כ/ג (תשט"ו) עמ' 32—42.

14 עיין התמים (תרצ"ה) עמ' ט.

הלוטה בערפל, באמצעות מכתבים מזוייפים של תלמידיו, לבין ההיסטוריוגרפיה החב"דית המביאה זכרונות משפחתיים בעלי שלשלת מסירה מפורטת שמקורם באמצע המאה הי"ח ואילך, מפי אישים שזהותם ידועה וספריהם מצויים בהישג יד. מורי וחסידיו חב"ד הרבו לספר בקורותיהם של ר' שניאור זלמן מלאדי, בנו וממשיכיו וסביר מאד להניח את קיומה של מסורת רצופה של היסטוריה משפחתית מעין זו בעל פה ובכתב.

אין כל דמיון בין מכתבי הגניזה לבין מאמר "אבות החסידות", לא בסגנון, לא במקורות לא במגמתיות ולא ברקע ההיסטורי. וודאי שאין לדון מסורת משפחתית מובהקת הנמסרת מאב לבן לאורה של פסיאודו-היסטוריה כגון "גניזת חרסון". הכלל העולה מן האמור לעיל, שכמעט כל מקורותיה של ההיסטוריה החסידית, לסוגיהם השונים, צריכים להיות נידונים מתוך מידה של זהירות ועיון ביקורתי שכן, להוציא את ספרות הדרוש, כל שאר המקורות העומדים לרשותנו נתערבו בהם המציאות עם הדמיון, האוביקטיביות עם המגמתיות, צנזורה פנימית והשמטות מכוונות, רבדים שונים של קדימה ואיחור, אותנטיות וזיוף, לעתים פריו של המקרה ולעתים ידה של עריכה מכוונת והיענות לצרכי השעה, אולם כל אלה הם מרכיבים חיוניים בפניה הרוחניים ובהתפתחותה של החסידות ויש לקרוא מקורות אלה — בזהירות המתבקשת מן ההסתייגויות המנויות לעיל — בקריאה המתחשבת בחומר זה כבמורכבותה הרבגונית של יצירה דתית הנותנת מבע ברטרופסקטיבה היסטורית לבהינות חיוניות של דו פקהיים החסידי.

א

הפולמוס בין החסידים והמתנגדים זכה למחקר מעמיק ולתיעוד מאלף בידיהם של כמה מטובי החוקרים¹. אולם מטבע הדברים עסק המחקר בצד הרשמי יותר של הפולמוס, לאמור, בחרמות ובגזירות בתי הדין בקהילות הגדולות, בספרות המתנגדית המודפסת, ברישומים בפנקסי הקהילות ובאיגרות שנגעו בפולמוס אשר נכתבו בידי גדולי הרבנים. אולם אל לנו לטעות ולחשוב שזו התמונה כולה. אין בידינו ידיעות על כל אותם מפגשים לא רשמיים בין חסידים ומתנגדים ועל רקמת היחסים שנבעה מחרמות אלה. עיון בתעודות הרשמיות מלמד על רמזים למאורעות נוספים שאין בידינו ידיעה על מהותם המפורטת, כגון: חרם

1 עיין מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א-ב, ירושלים תש"ל (להלן: וילנסקי) ושם בעמ' 19-21 סקירת הניסיונות הקודמים לתיעוד הפרשה. שם, ב, עמ' 363-368 ביבליוגרפיה מקיפה של הספרות הנוגעת לפולמוס. ש' דובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב תשל"ה, עמ' 107-169, 243-289.

אוסטרהא², חרם וינסקי³, ויכוח שקלאב⁴ ויכוח מוהילוב, ויכוח מינסק⁵ ודומיהם. רמזים אלה מלמדים שהיריעה היתה רחבה יותר מזו הידועה לנו כיום. בשנים בהן התנהל הפולמוס היו עימותים שונים בין שני המחנות, התנהלו ויכוחים בכתב ובעל-פה שרק חלקם הגיע לידינו, ונכתבה ספרות רחבה יותר מזו המצויה בידינו⁶, משום שהחסידים טרחו להשמיד את כתבי הפלסטר של המתנגדים⁷ ומאחר יותר ניסו להשכיח את המחלוקת מעיקרה. ניסיון לעיין בפרשייה מעין זו שנזכרה במרומו אך מהותה לא נודעה מוצע להלן. המחלוקת בין החסידים למתנגדים בשנים תקל"ב—תקע"ה הטביעה את רישומה על צמיחת החסידות והתארגנותה, ואנו מוצאים את הדיה שזורים בקורותיהן של הקהילות היהודיות במזרח אירופה בתחומים רבים.

רוב התעודות העוסקות במחלוקת מקורן במחנה המתנגדי⁸ ואילו המחנה החסידי לא הירבה לפרסם כתבים בעניין זה⁹. רובן של התעודות החסידיות מזמן המחלוקת הן איגרותיו של ר' שניאור זלמן מלאדי¹⁰ והתיעוד ההיסטורי העיקרי של הפולמוס במחנה החסידי מצוי היה בחוגי חב"ד שאף עמדו במרכזה של המחלוקת. חסידות חב"ד נדרשה לכתיבת ההיסטוריה של צמיחת החסידות בכלל ושל המחלוקת בין החסידים למתנגדים בפרט, ועיקרי הדברים מנקודת

- 2 על חרם אוסטרהא ראה וילנסקי, שם, א, עמ' 26; ב, עמ' 122—127; ג' שלום, "דמותו ההיסטורית של ר' ישראל בעש"ט", מולד, יא (1960), עמ' 351.
- 3 וילנסקי, שם, א, עמ' 23; ב, עמ' 130.
- 4 על-פי המסורת החב"דית היו בשקלאב שני ויכוחים בתקל"ב ובתקל"ז. ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, עמ' 13, קעה; ח"מ הילמאן, בית רבי ברדיטשב תרס"ב, עמ' 4 הערה ג, 8, 13; א"ח גליצנשטיין, ספר התולדות רבי שניאור זלמן מלאדי, כפר חב"ד 1978, עמ' 209.
- 5 מ' רודקינזון, תולדות עמודי חב"ד, קניגסברג תרל"ו, עמ' 20, סיפר על ויכוח במאהליב עם ר' סעדיה תלמיד הגר"א בשנת תקמ"ב לערך. על ויכוח במינסק ראה וילנסקי (לעיל, הערה 1), א, עמ' 23.
- 6 וילנסקי, שם, א, עמ' 23 ועמ' 32.
- 7 שם, עמ' 34.
- 8 שם, עמ' 16.
- 9 מאלפת הערתו של ההיסטוריון החב"די ח"מ הילמאן אודות ספרו של צוויפעל שלום על ישראל: "ובחלק הב' קבץ כל הכתבים והחרמות של המנגדים וחירופיהם על רבותינו וזה ג"כ אך למותר הוא לפרסם שגגתם של הרבנים הגדולים וטובים שבוה צריך רק לגלות כאצבע ולכסות מאה אלפים אמה. ובפרט עתה שהם בעלמא דקשוט שבודאי לא ניהא להו בזה", בית רבי (לעיל, הערה 4), הקדמה עמ' 5.
- 10 וילנסקי (לעיל, הערה 1), א, עמ' 16. על ר' שניאור זלמן מלאדי (תק"ה—תקע"ג), ראה הקדמת בניו לשולחן ערוך, קאפוטט תקע"ד; מ' פרומקין, שבחי הרב, לבוב תרכ"ד; תולדות עמודי חב"ד (לעיל, הערה 5), והמקורות הנזכרים להלן, הערה 11.

הראות החב"דית מצויים בספריהם של הילמאן, טייטלבוים והילמן¹¹ ובמאמר "אבות החסידות" של ר' יוסף יצחק שניאורסאהן, האדמו"ר השישי לבית חב"ד¹². במאמרים אלה הובאו זכרונות המיוסדים על מסורות משפחתיות ועל סיפוריהם של זקני חסידי חב"ד מאמצע המאה ה"ח בדבר ראשיתה של החסידות, ויש בהם אף ניסיון לאינטרפרטאציה היסטורית של ראשית המחלוקת בין החסידים והמתנגדים על-פי ההשקפה החב"דית.

בהזכירו את מאמר "אבות החסידות", ציין וילנסקי ש"בין השאר אנו למדים על ויכוח שנערך בין החסידים למתנגדים במינסק בו השתתף גם ר' שניאור זלמן. ברם זכרונו של ויכוח זה אינו בא בכל הספרות הפולמוסית שלנו"¹³.

בספרו של א"ח גליצנשטיין — ספר התולדות — רבי שניאור זלמן מלאדי *¹⁴ נדפס פרק בשם "ויכוח מינסק" ללא הערה כל שהיא על מקור הדברים והקשרם. תעודה זו לא זכתה לתשומת לב החוקרים ואני מבקשת עתה לדון בה לאור מציאת נוסחה המקורית, כפי שסופר בידי האדמו"ר יוסף יצחק. בספרו של גליצנשטיין מובאים הדברים בעריכה לשונית "מודרנית" במחיקת הקטעים בהם מדבר האדמו"ר בגוף ראשון ובהשמטת ייחוס חלקו הראשון של המעשה לאדמו"ר יוסף יצחק ומשפחתו ובתרגום קטעי היידיש לעברית ללא כל ציון לכל הנ"ל. שלא כנחלקים אחרים של ספרו בהם מצויין מקור הדברים בכתבי חב"ד השונים בפרק זה אין אף הערה המרמזת למקור הכתוב. בנוסחנו, המספר הוא האדמו"ר יוסף יצחק המביא מסורת משפחתית בגוף ראשון, בעוד שבנוסח גליצנשטיין מובאים הדברים בגוף שלישי, וכמה הערות אישיות של המספר, אינן מובאות כלל. עתה עלה בידי למצוא גירסה שונה מעט המרחיבה את הדיבור בפרק זה של יחסי החסידים והמתנגדים, תוך כדי דיון בדרכי הפצת החסידות בדור תלמידי המגיד

11 הילמאן, בית רבי (לעיל, הערה 4); מ' טייטלבוים, הרב מלאדי ומפלגת חב"ד, ורשא תרע"ד; ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו (לעיל, הערה 4).

12 המאמר "אבות החסידות" נכתב בראשונה כסידרת מכתבים שכתב האדמו"ר יוסף יצחק מליובאביטש בשנת תרצ"א לאחד מחתניו. הדברים מבוססים על מסורת ששמע מפי אביו האדמו"ר שלום דובער. הוא שמע ורשם בשנים תרנ"ח—תרנ"ט. אביו קבלה מפי זקנו, אבי אביו, בשנת תרל"ו. זקנו שמע את הדברים מפי חסידי רש"ז והאדמו"ר האמצעי. המאמר נדפס פרקים פרקים בחוברות התמים, ורשא (תרצ"ו—תרצ"ח), חלקו בכותרת "אבות החסידות", חלקו תחת הכותרת "מכתבי אדמו"ר מוהרי"צ" וחלקו בכותרת "ליקוטי רשימות מהיומן". בשנת 1975 יצאה מהדורה מקובצת של עתון התמים בכפר חב"ד, בשני כרכים.

13 וילנסקי (לעיל, הערה 1), א, עמ' 23.

*13 א"ח גליצנשטיין, ספר התולדות רבי שניאור זלמן מלאדי, ברוקלין 1976 (צילום מהדורת תשכ"ז) דפים עה—צג. יש לשים לב שפרק ו, ויכוח מינסק הנ"ל, במהד' תשכ"ז, אינו מופיע במהדורת תשל"ח ח"א הערוכה ע"פ חלוקה אחרת של פרקים, עם הוספות והשמטות.

ובשלבי ההתארגנות החסידית למלחמה במתנגדים מחד גיסא ובתורף הטענה המתנגדית, עשר שנים לאחר פרוץ הפולמוס, מאידך גיסא. בשנת תשל"ב הגיעה לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים חוברת דקה המונה יא עמודים, כתובה במכונת כתיבה, נטולת ציון מקום הדפסה, שנת דפוס, שם מחבר ושם הוצאה ובכותרתה מצוין: ויכוח מינסק¹⁴. המחבר האנונימי הוא ככל הנראה האדמו"ר יוסף יצחק שניאורסהאן מחבר מאמר "אבות החסידי-דות", וויכוח מינסק אינו אלא חלק נוסף של המאמר, כפי שעולה מן ההפניה המצויה בכותרת¹⁵.

בפרק זה סקר ההיסטוריון החב"די שלושה נושאים: (א) תולדות התארגנותה של תנועת חב"ד בשנים תקל"ו—תקמ"ג; (ב) המחלוקת החסידית על דרכי הפצת תורת המגיד בידי ר' שניאור זלמן מלאדי [להלן רש"ז]; (ג) ויכוח בין חסידים למתנגדים במינסק בשנת תקמ"ג¹⁶. נעמוד בקצרה על הרקע לכל אחד מן העניינים הנדונים.

ב

חסידות חב"ד ייחסה חשיבות רבה לאירגון שיטתי של הלומדים ושל דרכי הלימוד וראתה בהם את היסוד להפצת החסידות¹⁷. התארגנות זו, או בלשון

14 מספרה בבית הספרים הלאומי S2°72A3083.

15 "עייין בהתמים ח"ב מדף מ"ג עד אחר דף נ"ה, ובחוברת ד' מדף כ"ז עד אחר דף מ"ב, ובחוברת ה' דף ל"ו עד אחר הפסקא הראשונה המסתיימת 'תורת החסידות ודרכי החסידים' ואח"כ זה". וראה עוד התמים, ה (תרצ"ו), עמ' לו—לז. דברים אלה אינם מובאים במהדורת גליצנשטיין, הפוסח כאמור על פרטי המסורת המשפחתית ונסיבות מסירתה.

16 וילנסקי הסיק מדבריו של ר' יוסף יצחק שהוויכוח נערך זמן קצר לאחר חרמות תקל"ב. ראה וילנסקי (לעיל, הערה 1), א, עמ' 30 הערה 12, אולם מוויכוח מינסק עולה שהוויכוח נערך בשנת תקמ"ג. בהתמים, ד (תרצ"ו), עמ' ל, מובאים דבריו של ר' יצחק אייזיק רבה של ויטבסק (תקכ"ח—תרכ"ו/ז) שהיה מתלמידי רש"ז והאריך ימים משך כל ימי אדמו"ר האמצעי, אדמו"ר הצ"צ; ואדמו"ר מוהרש"ב והיה מחשובי בעלי המסורת החב"דית:

חמישים ושמננה וחצי שנה מלפנים ראיתי את כ"ק אדמו"ר (רש"ז) בפעם הראשון במינסק בקיץ תקמ"ג בעמדו בוויכוח של תורה בקרית בירת המנגדים ארוי הלבנון אדירי התורה. מי שלא ראה המחזה ההיא או במינסק לא ראה מאורות התורה באופן נעלה כזה, הכנסיה ההיא היתה הכנסת הגדולה שבדור ההוא. או בהכנסת דמינסק באו גדולי התורה אשר בכל הגליל וגם מסולתה ושמנה של גאוני הזמן אשר בגלילות ווילנא סלוצק ושקלאו.

על ר' יצחק אייזיק ראה עוד בית רבי (לעיל, הערה 4), עמ' 149, 164, 175; התמים, ד (תרצ"ו), עמ' כח—מב.

17 וראה דבריו של ר' יוסף יצחק "מאז ומקדם תפסו ההסתדרות והתעמולה מקום חשוב מאד במחנה החסידים", התמים, ב (תרצ"ו), עמ' מד.

חב"ד "הסתדרות ותעמולה", נערכה בשני שלבים. בשלב הראשון בשנים תקל"ג—תקל"ו הקדיש רש"ז, שהיה מופקד על הפצת החסידות בליטא ורייסן על-פי החלטת אסיפת תלמידי ר' דובער ממזריטש בשנת תקל"ב¹⁸, את כל מעייניו להפצת תורת המגיד על-ידי ייסוד מרכזים חסידיים חשאיים וגלויים.

כשלוש שנים לערך—משנת תקל"ג עד תקל"ו היה רבינו הזקן עסוק בנסיעות שונות למקומות שונים לבקר את מצב תלמידי הה"מ [= הרב המגיד ממזריטש] ואופן עבודתם בהמרכזים אם מתאימה היא למה שסידר ועד ההנהגה. נסיעותיו אלו היה לפעמים בגלוי ולפעמים בחשאי ואז ביקר בחשאי את שקלאו מינסק ווילנא¹⁹.

בשלב השני עסק רש"ז בהפצת חסידות חב"ד. בשנת תקל"ו ייסד את המרכז בליאונא²⁰ ובצדו בנה רשת מסועפת של מרכזי לימוד והדרכה בחסידות. הוא קבע קניימיה מדוקדקים לקבלת מצטרפים למחנה החסידי²¹ ויסד "מרכזי בחינה" לעמידה על טיבם של חסידים חדשים אלה²². אנשי הקשר בין המרכז בליאונא ו"המרכזים" בעיירות רוסיה הלבנה היו גבאי המעמדות²³ שקשרו בין "מורשי המרכזים" לבין ר' יהודה ליב מיאנוביץ²⁴, אחי רש"ז, שהיה המורשה הכללי. במרכז בליאונא היו "חדרים"—כיתות לימוד בדרגות שונות לחסידים נבחרים, בהן השתלמו בתורת החסידות. הכיתות נוהלו בידי שלושת אחיו של רש"ז ותלמידיהם היו מתחלפים מדי חודשים מיספר. תלמידי חדרים אלה הופקדו

18 על אסיפת תלמידי המגיד בתקל"ב ראה אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' רסט, קעה.

19 התמים ב (תרצ"ו), עמ' ג.

20 שם.

21 ראה ויכוח מינסק, עמ' ב. והשווה תקנות דלאוני, אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' נח. תקנות דלאוני התחברו בידי זקני חסידיו של רש"ז על-פי הסכמתו וכנראה התקנות הראשונות נערכו בשנים תק"מ—תקמ"ג ובמשך השנים נתוספו תקנות חדשות. ראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' לב. קביעתו של הילמאן שהתקנות נתחברו בתקנ"ג מוטעית משום שרש"ז עסק בהדרכת הלומדים שנים רבות קודם לכן וראה בתעודתנו.

22 ויכוח מינסק, עמ' א.

23 ראה תקנות דלאוני, אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' ס, ועוד בעניין זה להלן.

24 ר' יהודה ליב אחי רש"ז היה רב ביאנוביץ, חיבר ספר שארית יהודה, וילנא תר"א, וכתב את דרושי התורה אור ואת ההוספות לסיפור התפילה של רש"ז. על מעמדו בעניין הגהת תורות רש"ז ראה תקנות דלאונא, אגרות בעל התניא, שם, עמ' נח. עוד ראה הקדמתו של ר' דובער לשו"ע או"ח; התמים, ב (תרצ"ו), עמ' נא; הרב מלאדי ומפלגת חב"ד (לעיל, הערה 11), עמ' 1; בית רבי (לעיל, הערה 4), עמ' 109—110.

על הפצת החסידות מבחינה אידיאולוגית ואירגונית ורבים ממנהיגיה של חסידות חב"ד באו משורותיהם²⁵.

האירגון החסידי השיטתי העניק צביון ייחודי לתנועה והיה ממאפייניה החשובים, כפי שהיטיב להגדיר זאת מ' פייקאז: "ביקורתם של מורי החסידות מתייחדת מביקורתם של חכמים אחרים... עמדותיו של צבור אנשים שגמר אומר לא להסתפק בהטפות מוסר ובמחאות בלבד, אלא לשנות את פני הדברים מעיקרם על ידי התארגנות בתאים חברתיים דתיים חדשים והתלכדותם מסביב לאישיות מנהיגה"²⁶. התלכדות חברתית זו סביב אידיאה ספיריטואלית ותנופתה האירגונית ייחדו את החסידות והיו ללא ספק מן הגורמים העיקריים שעוררו את ההתנגדות החריפה כלפיה. ההתאגדות במסגרות אירגוניות חדשות, שתיאורן המפורט מובא בתעודתנו, וההנהגה החסידית שמכותה ינקה ממקור שונה בתכלית מסמכות הרבנים, היוו את מוקדי הכוח שמאחורי התפשטותה הרחבה של התנועה.

ג

התפשטות החסידות בדורם של תלמידי המגיד ממזריטש עמדה בסימן המחלוקת מבית ומחוץ. בצד המחלוקת המתנגדית ורדיפות החסידים בשנות השבעים והשמונים של המאה ה"ח, פרצו גם מחלוקות ופולמוסים בין פלגיה השונים של החסידות.

ר' מנחם מנדל מוויטבסק²⁷ עמד בראש ההנהגה החסידית בליטא ורייסן אחרי פטירתו של ר' דובער המגיד ממזריטש בשנת תקל"ג. משעלה לארץ-ישראל בשנת תקל"ז, לא מינה תחתיו ממלא מקום ונשמרה בידי סמכות ההנהגה, כפי שעולה בבירור מן המכתבים ששיגרו אליו החסידים ורבותיהם בעניינים רוחניים וגשמיים ובשאלות סמכות והנהגה²⁸.

25 את "החדרים" הראשונים סידר רש"ז בשנת תקל"ו, שנת הכרתו ל"נשיא ליטא" בידי תלמידי המגיד, ואת החדרים השניים סידר בשנת תקל"ח כשחזר מנסיעתו עם רבותיו בדרום לארץ-ישראל. ראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' ג הערה ב; עמ' נא-נב.

26 מ' פייקאז, בימי צמיחת החסידות, ירושלים תשל"ח, עמ' 383. פיזור שלי וכן שאר פיזורים בגוף המאמר.

27 ר' מנחם מנדל מוויטבסק (תצ"ט-תקמ"ח) מצעירי תלמידיו של הבעש"ט ומתלמידיו המובהקים של המגיד ממזריטש הפיץ את החסידות בליטא. ישב במינסק, בהורודוק שברייסן ובוויטבסק. אחרי פטירת המגיד קיבל את הנשיאות על חסידי רייסן וליטא ובתקל"ז עלה לארץ-ישראל. תורתו ואיגרותיו קובצו בספר פרי הארץ, קאפוסט תקע"ד. ראה אודותיו בית רבי (לעיל, הערה 4), עמ' 19, 24 ואיגרת הקדש, ח"ש מספר ליקוטי אמרים, לעמברג תרע"א.

28 מכתביו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק נדפסו במקומות רבים ובמהדורות שונות

חלק מחסידיו, שריחוקו של רבם היה קשה עליהם, ביקשו להם מורה בהישג יד ורצו לפנות לצדיקי פולין, אולם קודם לכן שטחו בפניו את התלבטויותיהם בשאלה זו. מתוך תשובותיו של ר' מנחם מנדל, שנמנה על הספיריטואליסטים הקיצוניים שבין תלמידי המגיד, אנו למדים על ההתפלגות בעדה החסידית בין מצדדי ההנהגה הרוחנית שחייבו את הוראת תורת החסידות מעמדה ספיריטואלית, בנוסח החסידות בראשיתה שהכירה ביכולת כריזמטית של הצדיק בתחום הרוחני בלבד, ובין מצדדי ההנהגה הצדיקית שהדגישו את הזיקה הגשמית בין הצדיק לחסידיו ופירשו את תורת הדביקות החסידית כאמונה בצדיק:

ועל דבר אשר העמיקו שאלה אם הגבה למעלה איזה איש צדיק עליהם מן המפורסמים [ל]גדולי הצדיקים ולהביאו למדינות רוסיה שיוּרם הדרך אשר ילכו בה לכן אחרי אשר בעצתי ישאלו... עד בשחק נאמן עלי כי אוהב אני את כל הצדיקי' [המפורסמים] שבמדינו' [רוסיא] וואלין וליטא וכולם לא נחשדו בעיני ח"ו... אבל אם לי ולקולי תשמעון החפצים לירא את ה' יספיק להם מעט הכמות ורב האיכות המבואר באגרת הלז על זמן מה. וזמן מה יתקרבו אל הצדיקים והחסידים [ה"ה] הרבנים השלימים המבוארים לעיל... ואי"ה לשנה הבע"ל יודיעוני מערכם וממעמדם... וזה ברור אצלי אפי' יהיה מי שיהיה לרב לכם כל דרכו לא יסכנו לפניהם ותאבדו דרך ה' ובכן חלילה לכם מעשות זאת שהרי מגוער נשאתי אתכם ומכיר אני בכם יותר מאבותיכם... ומובטחני בכל הסרים למשמעתי... שלא להשיג כ"כ בגשמיות הענינים כ"א לפנימיות²⁹.

במכתב אחר החריף ר' מנחם מנדל את התנגדותו והוסיף "לכן אין דעתי נוחה באנשי שלומינו ההולכים לבקש להם רב במקום אחר להבין בדברים המסורים

שהביאו המכתבים בנוסחים מקוטעים ושלמים. בין השאר נדפסו בפרי הארץ, קאפוסט תקע"ד; אגרת הקדש — דברים מאת רמ"מ מויטבסק, מעזירוב תקנ"ד; ליקוטי אמרים, לעמברג תרע"א; איגרת הקדש, לעמברג תרי"ט; ברוך דוד הכהן, חיבת הארץ, ירושלים תרנ"ז; א"מ לונץ, מאסף ירושלים, ה (תרס"א); ברכת הארץ, ירושלים תרס"ד; ואגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4). ראה על כמה מדפוסייה של איגרת הקדש ח' ליברמן, אהל רח"ל, ניו יורק תשמ"מ, עמ' 59—60, ולהערות על האגרות ראה: י' הילפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 50—79.

פרי הארץ, ירושלים תשל"ד, עמ' 6 והגהות על-פי אגרת הקדש, ח"ש מספר ליקוטי אמרים, לעמברג תרע"א, עמ' ז—ת ואגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' יט—כ. עורך לקוטי אמרים, ר' בנימין שמרלר, השמיט קטעים מהאגרות מפני כבוד הצדיקים.

ללב שהוא עניין החכמה והאמונה שלא נתנה אלא מרועה אחד ללמוד וגם מי יודע מי הוא זה הרב"³⁰.

חסידי המגיד ברוסיה הלבנה לא היו אמונים על ההנהגה "הצדיקית" שהתבססה בפולין בחצרותיהם של ר' ברוך מזויבוב, ר' אלימלך מליזאנסק, מרדכי מלכוביץ, ר' מנחם מנדל מרימאנוב, בית קרלין-סטולין ור' מרדכי מטשרנובל, אלא על הנהגתם של מורים בעלי יכולת כריזמאטית בתחום הרוחני בלבד, שעסקו בלימוד החסידות ובהוראת תורתה ולא נתנו דעתם על אחריות לספירה החומרית של עדתם. ר' מנחם מנדל חשב שמוטב שלא יסגלו בני עדתו את ההנהגה הצדיקית העוסקת גם בצרכיה הגשמיים של העדה, משום שכספיריטואליסט מובהק התנגד לדרך זו שהשמיטה את הקרקע מתחת לעבודת השם החסידית בנוסח המגיד, שביקשה את ביטול היש וההשתוות ביחס לאקזיסטנציה והחליפה את מידת הביטחון באלוהים במידת הביטחון בצדיק. ר' מנחם מנדל הסתייג מההנהגה הצדיקית שהבטיחה סיוע בתחומים גשמיים ובמכתבו לרש"ז קבע נחרצות את עמדתו בסוגיה:

מובטחני בו ית' שיגביה כנשר קנם יבא הטוב מ"מ ואנחנו לא נדע מה נעשה כ"א אל ה' עינינו והיא נתנה לנו היא לעזור את ישראל ע"פ תורת ה' משיבת נפש משא"כ [= מה שאין כן] עזרת הגופים אין בידינו... אבל כבר הובטחנו כי אין מחסור ליריאי ודורשי ה' לא יחסרו כל טוב.³¹

ר' מנחם מנדל לא הסתיר את כפירתו ביכולת הצדיק לסייע בגשמיות, ומתח ביקורת עקרונית על הצדיקים המציגים עצמם כמתווכים בין האדם ואלוהיו בשאלות קיומיות:

בושת פנים כסתנו כי התחת אלקים אנו. היו היה דבר השם ביד הבעל שם³² ויגזור אומר ויקם, אחד היה, ומהקדמונים לא קם כמוהו ואחריו על עפר מי יקום, הגם שכמה גדולי צדיקים בדורינו פה להם וידברו את אשר יבטחו (יבשרו), לא כן אנכי עמדי.³³

30 פרי הארץ, עמ' נא. והשווה איגרת הקדש — ליקוטי אמרים מכתב ה: "ועצתנו היעוצה שלא ירעישו את העולם במס"ע ומריבה לנסוע למקומות רחוקים לבלות ימיהם בביטול תורה ותפילה כי הדרך ממעטת את השם".

31 פרי הארץ, עמ' נ. על המתח בין היסוד החברתי ליסוד המיסטי בהנהגה הצדיקית, ראה ר' ש"ץ, "למהותו של הצדיק בחסידות", מולד, יח (תש"ד), עמ' 370—371. ש' אטינגר, ההנהגה החסידית בעיצובה, דת וחברה בתולדות ישראל והעמים. תשכ"ה, עמ' 121—134.

32 הכוונה לר' ישראל בעל שם טוב.

33 אגרת הקדש, ח"ש מספר ליקוטי אמרים, מכתב ז, עמ' 21. וראה י' תשבי, "הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיהת החסידות", ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 30.

הסתייגות מן ההנהגה הצדיקית שהיתה משותפת לר' מנחם מנדל מוויטבסק ורש"ז מלאדי ולספיריטואליסטים אחרים בין תלמידי המגיד, לא היתה עניין שבתרעומת אישית גרידא, אלא נבעה מהתפלגותן של תפיסות דתיות עקרוניות שונות. בירורו הטיפולוגי של יוסף ויס בדבר חסידות של מיסטיקה וחסידות של אמונה³⁴, על אף ההסתייגויות שנמנו בו, כבר הצביע אל-נכון על המסקנות האקזיסטנציאליות השונות שעלו בנרמים הרוחניים השונים בעדה החסידית. אין ספק שתפיסת העולם הפנאינטיאליסטית-אקוסמיסטית של רש"ז³⁴ שהתאפיינה בתפיסה אפרסונאלית של האל בצד הנחת יסוד של קירבה רבה בין האלוהות לאדם, חייבה מסקנות שונות בהוראה והנהגה מאשר תפיסת העולם התיאיסטית טראנסצנדנטית ואנטי-ראציונאלית של מחייבי "חסידות האמונה" שחשו בתוהו בין התחום האלוהי והתחום האנושי וביקשו סיוע בגישור על תוהו זה, מידי הצדיק. בתורותיהם של כמה מתלמידיו של המגיד ובראשם ר' אלימלך מליזאנסק, רווחה התיאוריה שהצדיק אחראי לא רק לתחום הרוחני של העדה אלא גם למצבה החומרי והתגבשה תיאולוגיה מעמיקה בסוגיה זו³⁴.

המתח בין הפירושים השונים של תורת המגיד על מסקנותיהם החברתיות והרוחניות, הטביע את חותמו על מסכת היחסים של הפרשנים ועל התגבשות דפוסי הנהגה חדשים.

במכתביהם בשנים תקל"ח-תקמ"ד הפצירו ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' אברהם מקאליסק ברש"ז לייטול עליו את ההנהגה של חסידי רוסיה הלבנה כדי לגדור את הפריצה שנוצרה.

וכבר כתבתי אלו באריכות... ולא באתי כ"א בתוספת אהבתו במכתב יד עצמי להעיר צדקו ותורת אלקיו בלבו לא תמעד אשוריו למה תאמר נסתרה דרכי מה' פרנס את ישראל לאביהם שבשמים להורות הדרך ומי כמוהו מורה בכל מדינתם כי נר מצוה ותורה אור הולך ואור עד נכון ואינם צריכים לנביא וחזוה כי לא נביא וחזוה אנכי וה' אור לו רק חזק ואמץ ובטח בה' ורעה אמונה כי רועה נתנו ה' מה ה' שואל מעמו כ"א ליראה למדה את בני ישראל היטיב להכניס בעול מלכות שמים ותורה ועבודה תכבד העבודה עליהם ואל ישעו בדברי שקר והבאי פרנסתם⁸⁵.

34 י' ויס, "חסידות של מיסטיקה וחסידות של אמונה", ערכי היהדות, תל-אביב תשי"ג עמ' 81-90.

34 א ראה ר' ש"ץ, אנטיספיריטואליזם בחסידות, מולד כ (תשכ"ג) עמ' 516, ר' אליאור, תורת האלוהות ועבודת השם בדור השני של חסידות חב"ד, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים תשל"ו, עמ' 26 ואילך.

34 ב ראה ד' ש"ץ לעיל, הערה 31.

35 פרי הארץ, עמ' מט-נ. במכתביהם של רמ"מ מוויטבסק ור' אברהם קאליסק חוזרים

לבד ממכתבי ההפצרה לרש"ז, שלא חפץ במישרה זו, שיגרו מכתבים שהאיצו בחסידיהם לקבל את סמכותו.

וגם זאת אשר כתבנו בשנה דאשתקד שאל יצא איש ממקומו כי אם איש אחיו תעזורו ויאמרו חזק. ובפרט כי ת"ל [= תודה לאל] כי חננם ד' ויש להם כל במדינתם פלא יועץ (רומז לר' שניאור זלמן) וגם שם אל תרגילו בזה כי אם פעם במקרה בכדי שלא להגדיל הקנאה כי אם הייתם שומעים מכבר שלא להתנהג בנשיאות כאשר כתבנו כמ"פ [= כמה פעמים] לא הייתם באים לנסינות כמו אלו.³⁶

ממכתב זה ודומיו עולה בבירור תמיכתם של ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' אברהם מקאליסק ברש"ז בצד הסתייגותם מעצם הצורך ב"נשיאות", או בהנהגה צדיקית. רש"ז המשיך בדרכם של רבותיו וראה עצמו כמורה שעיקר עניינו הוראת תורת החסידות והפצתה ברבים, ונמנע ככל יכולתו מלעסוק בצרכים גשמיים של עדתו ומכל-שכן להאציל על העיסוק בעניינים גשמיים הילה רוחנית:

רוב הבאים לליאונא על הימים הנוראים... כל אחד הביא עמו חבילות חבילות של שאלות ושאלת עצות שלו ושל אנשי ביתו בהנוגע לצרכיהם

ונישנים דברי הסכמה והסמכה למנהיגותו של רש"ז. ראה שם, עמ' גז, סב, סה ואגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' י. אגרת הקדש, ח"ש מספר לקוטי אמרים מכתב ג' עמ' ו' והשווה אגרות בעל התניא, שם, עמ' י, כו—כז ושם עמ' לה—לו:

אגרת רמ"מ מוויטבסק טבריה תקמ"ח אהובינו אחינו מה אנו שזאליים מאתכם כ"א לאהבה את אהובנו כבוד הרב חביבנו ידידינו האמיתי מעולם, אשר נפשנו קשורה בנפשו כ"ק מוהרש"ז נ"י הגדול מאחיו גדלו משל אחיו, כולכם תייבים בכבודו, שהרי כמה יגיעות יגע וכתת רגליו הרחק נדוד נע ונד זמן טובא למען שמוע דברי אלקים חיים ואתו משחנו להיות מורה צדק במדינתם שלא תהיה עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה.

ואלמלא הוא רצו ליתן ראש אחר עליהם שאפילו אם היה צדיק גמור, גלוי וידוע לפני וברור לי כשמש שבודאי מרה באחרונה ה' תהי' ואפיקורסות הרבה ה' גורק בתלמידים. כי יודע אני וזוכר את כל החסידים במדינתם (הן) לטוב (והן) למוטב כי לא מכל אדם יכולים לקבל. שהרי זה הסוג נקרא חכם הלומד מכל אדם... וכן בנד"ד חששנו מאד אשר לא ידעון לשוננו ודרך צדיקים אשר יקבלו עליהם לא ידעו ולא יבינו בחשיכה יתהלכו וימוטו כל מוסרי ארץ.

לזאת אמרנו שום ישימו עליהם מקרב אחיהם כמוהם הוא כבוד הרב חביבי הנ"ל שהשליך נפשו אחר גוו לכתת רגליו לדרוש את ה' ונעשה עפר תחת רגלי צדיקים לשמוע דבר ה' הזקר בעיניו, ומי כמוהו מורה רב במדינתם וכי הוא אוהב לבק מאח, בכל לבבו נאמן, וכשר וצדיק וישר הוא.

הגשמיים, רביה"ג [= רבינו הגדול] ממאן לענות על רוב השאלות ואומר כי עיקר עסקו הוא בהנוגע לתורה ודרכי עבודה ויצו להודיע ולפרסם אשר אלו הדורשים עצות בדברים גשמיים לא יוציאו תוצאות לבוא לליאונא כי לא יענה להם³⁷.

כמה מתלמידיו האחרים של המגיד הכתירו עצמם כצדיקים ועסקו בצרכים הגשמיים של עדתם והתנגדותו של רש"ז לדרך זו לא נעלמה מעיניהם. מטבע הדברים, הביאו התפיסות השונות בדבר מהות ההנהגה החסידית עצמה על רקע התפשטותה של התנועה, למתיחות ומחלוקת בין המחנות השונים. רש"ז לא נמנע מלנסח את התנגדותו העקרונית לתורת הצדיק על השלכותיה הגשמיות, ויריביו לא היססו מלתקוף את דרכי הנהגתו:

איגרת של רש"ז בעניין זה מובאת בויכוח מינסק:

לבי יעצבני על הידיעה הקלה כי רק הצדיק הוא מעלה הכל לגבוה ושכנתי בתוכך (זכריה ב' יד) ועמך כולם צדיקים כתיב (ישעיה ס"א) דעתי חזקה כי החובה להורות דרך לרבים, בצורנו אבטח וממנה לא אוזו חי נפשי אשר פה היא דעת עליון עזורנו (אולי צ"ל: מורנו) נ"ע³⁸.

רש"ז התנגד לתפיסת המנהיג כצדיק המתווך בין האדם לאלוהיו והטעים ברוח התפיסה החסידית שהאלוהים שוכן בכל בני האדם והשגתו נתונה לכולם והוסיף בשנינות שאין צורך בצדיקים שיעלו את עבודת האדם משום ש"עמך כולם צדיקים".

כחלק מהתנגדותו לתפיסה ה"צדיקית" שייחסה מעמד רוחני נפלה ליחידי סגולה, שאף רש"ז להפיץ את תורת המגיד ברבים ולהפקיעה מחוקתם של יחידים שהשתמשו בידיעתם "האזוטריית" או בסמכות שנבעה ממנה שלא כדין. רש"ז

37 ויכוח מינסק, עמ' ג. והשווה "וגם אורחים הבאים אף שאינו משיב על שא' גשמיות אבל בענינים רוחניים הוא מחווה דעתו הקרושה", שם, עמ' ד. והשווה אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' סא:

אהובי אחיי ורעיי מאהבה מסותרת... ההיתה כזאת מימות עולם ואיה איפא מצאתם מנהג זה באחד מכל ספרי חכמי ישראל הראשונים והאחרונים להיות מנהג ותיקין לשאול בעצה גשמיית כדת מה לעשות בעניני העולם הגשמי, אף לגדולי חכמי ישראל הראשונים כתנאים ואמוראים אשר כל רז לא אנס להו... כי אם לנביאים ממש... כי באמת כל עניני אדם, לבד מדברי תורה וי"ש אינם מושבים רק בנבואה...

ראה גם מ' בובר, בפרדס החסידות, ירושלים-תל אביב תשכ"ג, עמ' לג לניתוח מהות ההנהגה החסידית.

38 ויכוח מינסק, עמ' ג.

פירש בהרחבה את יסודותיה הקבליים של התורה החסידית ודיבר בתורות הוהר והקבלה הלוריאנית בפרהסיה למורת רוחם של כמה מחבריו. "דעתי חזקה כי החובה להורות דרך לרבים" (לעיל) היא הכרזה נחרצת נגד כמה מתלמידי המגיד שטענו לעומתו שגילה סתרי תורה בראש חוצות. במכתבו של ר' אברהם מקאליסק, שנכתב כעשר שנים אחר פטירת ר' מנחם מנדל, תוארה ברטרופסקטיבה מורת רוחו מדרכו של רש"י בפירוש תורת המגיד ומדרך הפצתה ברבים שסתרה את המסורת החסידית לדעתו של הכותב:

וכשאני לעצמי לא מצאתי קורת רוח ממה דעייל כת"ר חמה מגרתיקה, דהיינו להלביש דברי הה"ק ממזריטש שהן חמה דברי הבעש"ט בתוך דברי קדוש האר"י ז"ל הגם שהכל הולך אל מקום אחד, לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד, ובפרט מפני הסכנה שבעוה"ר שהגשם יורד ונוקב, ולא אכשיר דרא ע"כ ותבחר לשון ערומים, וממילא אתגליין להבינו דרכי היראה והאמונה לזכר הגוף והמדות שיהיה בלתי לה' לבדו... ורואה אני את הגולד מזה ח"ו...

ורביבי השמן בנר הוא ח"ו סיבה לכבותו... וכך היה מנהג רבותינו היו נשמרים ונזהרים מאד דבריהם שלא להשמיע לרוב החסידים ורובם ככולם כל אחד בדברו מוסר ולהכנס בברית אמונת חכמים... וכל גדולי הדור שהיו בזמנינו זה נצטערו מאד על פרסום ובפרט מורי הרה"ק מוה"ר מנחם מנדל נ"ע קודם הסתלקותו נצטער הרבה מאד על פרסום, ממש תלש שער ראשו ע"ז³⁹.

תוצאותיה של הפצת תורת המגיד על יסודותיה הקבליים בריש גלי מתוארות במכתבו של ר' אשר מסטולין, שהיה חלוק על דרכו של רש"י, וראה עצמו נפגע מיחסו של רש"י לצדיקי פולין:

והם אלפי אלפים וכמעט מדינה שלימה שאינם מדברים רק רזין דאורייתא וסודות והכמות בחוץ ובמבואות וכו' השליכו אמת ואמונה ארצה ומדברים תועה על קדושי עליון לקדושים אשר בארץ

39 חיבת הארץ, ירושלים תרנ"ו, ע"א—ע"ב, והשווה אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' קה ואגרת הקדש, ח"ש מספר ליקוטי אמרים, מכתב ל"ו. השווה לענין מורת הרוח מפרסום דברי קבלה וחסידות ברבים, גליצנשטיין ספר התולדות, תשל"ו, עמ' כט. "הרב הקדוש רבי פנחס מקאריץ — מספר רבנו הזקן — היה מנגד לשיטת מורנו ורבנו לדבר דברי תורה בפרסום, באמרו שדברים רמים ונישאים כאלו צריכים נהירות...". והשווה התמים ב (תרצ"ו) עמ' מט והתמים ח (תרצ"ח) עמ' נ.

המה חלקם בחיים והן אשר בחיים חיותם שיזכו לביאת הגואל, הכל אצלם כקליפת השום ולבזותם, ופקרו במצוות מעשיות ובפשטי תורה⁴⁰.

לוויכוח על טיב ההנהגה ודרכי הפצת תורת החסידות נוספה גם מחלוקת אידיאית שראשיתה נעוצה היתה כבר בשנת תקל"ז אחרי נסיעת ר' מנחם מגדל ור' אברהם מקאליסק לארץ-ישראל. בהתוועדות הראשונה של תלמידי המגיד, אחרי נסיעת רבותיהם לארץ-ישראל, בוהלין בשנת תקל"ז⁴¹, טענו כמה מן התלמידים נגד רש"ז כפי שעולה מהתיאור להלן:

אין אתנו יודע בפרטיות מגסיעה זו אבל זאת אנו יודעים כי בהתוועדות הלזה באו החבריא קדישא בטענות על רביה"ג [= רבינו הגדול] על אשר סלל לו דרך חדשה לעשות בירורים בקרב הרוצים להתקרב ובוחר רק באלו שיש להם ידיעה בלימוד וגם אלו אי"ל [= אין להם] רשות לבוא רק למועדים קבועים. לא כן — טענותם — היתה הנהגת מורם ורבים... ויותר יצא נגדו הרה"ק ר"י שלמה מקרלין⁴² שהיה בקירוב מקום יותר לרוסיא הלבנה ולכן ידע יותר מכל הסדר שהנהיג רביה"ג. רביה"ג הרציא בפרטיות מכל אשר הנהיג וסידר... החבריא קדישא אמנם לא נסתפקו בזה וראו בהנהגתו איזה נטיה מדרך הסלול לה לפי קבלתם ויחליטו לכתוב את כל פרשת העניין לחברם הרה"ק רמ"מ מהאראדק⁴³.

מן התיאור המרומז אפשר אולי ללמוד על ויכוח אידיאי מכאן ועל התנגדות לשיטתו של רש"ז בבחירת תלמידיו ובהפצת תורתו מכאן, אולם אין ספק שעיקרו של הוויכוח עם ר' ברוך ממזיבוז⁴⁴ ושורשיה של המחלוקת שפרצה אחר פטירתו של ר' מנחם מגדל בין ר' אברהם מקאליסק ומצדדיו לבין רש"ז⁴⁵, נעוצים היו כבר בראשית דרכו והיו משולבים בכל הפולמוסים האחרים על טיב ההנהגה

40 אגרות בעל התניא, שם, עמ' קפה וראה הערותיו של הילמן, אגרות בעל התניא, שם, עמ' קפו—קפז; ז' רבינוביץ, החסידות הליטאית, ירושלים תשכ"א, עמ' 61.

41 על פגישת תקל"ז של תלמידי המגיד ראה: ח' גליצנשטיין, "בזכות ארצנו הקדושה", ספר הקן, ירושלים תשכ"ט, עמ' 123 וויכוח מינסק, עמ' ב.

42 על ר' שלמה מקרלין תלמידו של ר' אהרון מקרלין ראה דובנוב, תולדות החסידות (לעיל, הערה 1), עמ' 157; ז' רבינוביץ, "מן הגניזה הסטולינאית", ציון, ה (ת"ש), עמ' 244; הנ"ל, החסידות הליטאית (לעיל, הערה 40), עמ' 93. וראה עתה י' מונדשיין, מגדל עז, כפר חב"ד תשמ"מ, עמ' קסא לענין המתח בין רש"ז לר"ש, ובעמ' שעד—שעה על המחלוקת בין רש"ז ושאר תלמידי המגיד.

43 ויכוח מינסק, עמ' ב.

44 ראה בית רבי (לעיל, הערה 4), עמ' 81, 83. מגדל עז עמ' קעא—קעב.

45 ראה י"א בראור, "על המחלוקת שבין הרש"ז מלאדי ור' אברהם הכהן מקאליסק", קרית ספר, א (תרפ"ד—תרפ"ה), עמ' 143—144; 227; אגרות בעל התניא (לעיל,

ברוחניות ובגשמיות ועל ההסתר והגילוי הנדרשים בהוראת החסידות. כאשר ר' אברהם מקאליסק רמו בשנת תקנ"ז על טעמי ביקורתו את שיטת רש"ז, דומים הדברים לדברי הביקורת שהוטחו ברש"ז בשנת תקל"ז: "הלא זאת מראש בסתר דברתי אל לבי מ כמה שנים בראותי ובשמעי בהתנהגות הרב מוהר"ר שניאור זלמן והדרכותיו לבני אדם ולא ערבו לי כלל וכלל אשר לא כן ראיתי ושמעתי מרבתי"ק ג"ע" 46.

לביקורת על שיטת רש"ז בביאור תורת המגיד והבעש"ט על-פי הקבלה הלור-יאנית, ניתוספה ביקורת עקרונית על שיטתו התיאוסופית ועל העדפת העיון האינטלקטואלי על-פני העבודה באמונה פשוטה ובמצות.

על-פי המסורת החב"דית, סברו ר' אברהם מקאליסק ומצדדיו "שהעבודה תהיה רק במדות ובאמונה פשוטה לבד וריבוי התבוננות באלקות אין נצרך ואדרבה רבוי הידיעה באלקות אם לא תפעול מדות בהתגלות הלב תפסו זה לחסרון. אבל רבינו תפס הידיעה באלקות לעיקר" 47.

ההיסטוריוסופיה החב"דית הציבה את שיטת רש"ז בדבר העיון התיאוסופי באלוהות, ההעמקה וההתבוננות, כנגד תפיסתו של ר' אברהם מקאליסק שנמנה על המעמקים בבעיות האמונה:

כי כל עניינינו הוא להשפיע מוחין בחסידים ולא לדקדק כל כך על מדות רק שבזה הקפיד רבינו שיהיו החסידים שלמים במהדור"מ [= במחשבה דבור ומעשה] היינו שיהיו שלמים בחב"ד ונה"י [= חכמה בינה ודעת, נצח הוד יסוד], ועל חג"ת [= חכמה גבורה תפארת] לא הקפיד כ"כ [= כל כך] שאם יש מדות בהתגלות הלב מה טוב אבל אין זה לעיכובא כ"כ [עיי' בתניא פרק י"ו] וע"ז [= ועל זה] חלקו אז הקאליסקער והלעכעוויצר... 48.

הערה 4), עמ' קה; החסידות הליטאית (לעיל, הערה 40), עמ' 62. וא' קופפר, תעודות חדשות בדבר המחלוקת בין רש"ז ורא"ק ור' ברוך ממזיבוב, תרביץ מז (תשל"ח) עמ' 230.

46 אגרות בעל התניא, שם, עמ' קסז. וראה הרב מלאדי ומפלגת חב"ד (הערה 10 לעיל) ח"א עמ' 137-144, 231, 238.

47 בית רבי (לעיל, הערה 4), עמ' 87. וראה ביקורתו של ר' חיים חייקא מאמדור חיים וחסד, ירושלים תשי"ג, עמ' ר, רא, והערתה של ר' ש"ץ, החסידות כמיסטיקה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 47 הערה 24. עוד השווה מכתב רש"ז לר' אברהם מקליסק בעניין האמונה הפשוטה, אגרות בעל התניא סימן קג, ו'תעודות חדשות' (הערה 45 לעיל) עמ' 236.

48 שם, והשווה ר' ש"ץ, "אנטיספיריטואליזם בחסידות", מולד, כ (תשכ"ג), עמ' 513-516. ברש"ז תמכו ר' ישראל פאלצקער, ר' נחום מטשרנובל, ר' לוי יצחק מברדיטשב, ר' זושיא מאניפאלי, אחיו ר' אלימלך מליזאנסק והמגיד מקונויץ. על מתנגדיו נמנו ר' שלמה מקרלין, ר' אשר מסטולין, ר' ברוך ממזיבוב ור' אברהם מקאליסק.

המחקר הטיפולוגי בזרמיה השונים של החסידות כבר העמידנו על הזיקה שבין 'חסידות של אמונה' לבין האמונה בצדיק. גם התפיסה האימפרסונאלית המוצהרת של רש"ז, העולה מסירובו לעסוק בזיקה הגשמית בינו לבין חסידי והתנגדותו להנהגה הצדיקית, עלתה בקנה אחד עם עמדתו הרוחנית בדבר הקירבה הגדולה שבין האל לאדם, המאפשרת בוודאות להגיע לישות האלוהית הגנוזה בנמצאות באמצעותה של המיסטיקה הקונטמפלטיבית.

הכלל העולה מדברינו ששלושה נושאים שימשו עילה לפולמוס שראשיתו בתקל"ז וסופו עם פטירת ר' אברהם מקאליסק בשנת תק"ע: (א) הנהגת העדה בדרכי עבודת אלוהים המגידית לעומת הנהגה בנוסח הצדיקי שנטלה על עצמה את הדאגה לצרכיה הגשמיים של הקהילה החסידית; (ב) שאלת הדרך הראויה להוראת תורת המגיד שנכרכה עם דרך הפצתה של תורת החסידות וביאור יסודותיה הקבליים ברבים, כנגד ההסתייגות מגילוי הדברים ושמירת התורות בסוד בידיהם של יחידי סגולה; (ג) הוויכוח בין שיטת העיון התיאוסופי והמיסטיקה הקונטמפלטיבית בה נקטה חסידות חב"ד — "ריבוי הידיעה באלוהות", לבין שיטת החולקים עליה, אנשי דתיות האמונה, שהקדישו תשומת לב לסוגיות אקזיסטנציאליות וביקשו "עבודה במדות ובאמונה פשוטה לכד".

לשלוש השאלות השנויות במחלוקת נוספה שאלת רשות הנהגה החסידית בליטא וברוסיה הלבנה כפי שבאה לידי ביטוי בוויכוח על גביית כספי "המעדות" עבור רבני החסידים שישבו בארץ-ישראל. על-פי המסורת החב"דית, נעשתה הנסיעה לארץ-ישראל בעצה אחת עם כל תלמידי המגיד והוחלט באסיפת תקל"ז שהחסידים ידאגו לפרנסת העולים ושרש"ז יהיה האחראי הכללי לגביית הכספים ושליחתם:

לפי הסדר שהוחלט באסיפת החבריא קדישא בשנת תקל"ז בשעת קבלת ברכת פרדה מאת חברים הרה"ק הרמ"מ הנה א) כולם מקבלים עליהם לכלכל את רבותינו הנוסעים לאה"ק ומשפחותיהם, ב) כל חבר מהחבריא הוא נשיא במקומו ובגלילו, ג) רבנו הגדול נכתר לנשיא ליטא... ד) רביה"ג נתמנה לנשיא הנשיאים בהנוגע לתמיכת רבותינו שבאה"ק, וגם למסדר החבריא על משך ה' שנים⁴⁹.

בגביית כספי המעמדות טמון היה כוח רב ומידה ניכרת של יוקרה וסמכות הנהגה כפי שעולה בבירור מן המכתבים הרבים שהוחלפו בעניין זה⁵⁰.

49 ויכוח מינסק, עמ' ג והשווה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' ג.

50 ראה לעיל, הערה 28. רוב המכתבים של ר' מנחם מנדל ור' אברהם מקאליסק עוסקים בעניין זה. על המחלוקת בעניין ה"מעמדות" ראה בית רבי (לעיל, הערה 4), עמ' 14, 85-87; ש' דובנוב, "החסידים הראשונים בארץ ישראל", פרס. א (תרנ"ב); הנ"ל, תולדות החסידות (לעיל, הערה 1), עמ' 134; רבינוביץ, החסידות הליטאית

מנהיגים חסידיים אחרים לא הכירו בעליונותו של רש"ז, ובמינויו כאחראי לגביית כספי המעמדות, וממכתבים מאוחרים בפולמוס זה שנמשך עד פטירתו של ר' אברהם מקאליסק בתק"ע עולה הסתייגות מעמדתו של רש"ז:

כי באמת לא היה דעתנו נוחה מעולם שתהיה הנהגת ארץ ישראל מסורה בידו (בידי רש"ז) אך הוא פעל ועשה עד שהעביר כל הנהגותינו ומעמדותינו על ידו והייתי מוכרח למלאות רצונו במכתבים שלא לפי דעתי ורצוני וגם לכתוב לו קבלות יתר על כדי דמיהן למען חיות נפשות אביוני הארץ המסורים בידו.⁵¹

לא עלה בידי למצוא תימוכין למסורת החב"דית לפיה רש"ז נתמנה ל"נשיא הנשיאים בהנוגע לתמיכת רבותינו שבאה"ק", אולם גם אם אכן כך היה, רבים חלקו על מעמדו. ר' ברוך ממזיבון, ר' מרדכי מלאכוביץ ור' אשר מסטולין במרכזים החסידיים ברייסין ובליטא, ור' אברהם מקאליסק בארץ-ישראל חלקו על-כך שרש"ז נבחר לממונה בלעדי, כפי שעולה מדבריו של ר' אשר מסטולין:

"שבפירוש הותנה שיומסר לידי כל כסף הקדשים ואי"ה נביא להם קבלות מארץ החיים"⁵². המחלוקת בעניין זה לא שככה ומכתבו של ר' אשר מסטולין, קול קורא על ארץ ישראל, שנכתב בין השנים תקס"א—תק"ע תיאר בדברים בוטים את תוצאות הסיכסוך בדבר הסמכות לאיסוף כספים לטובת ארץ-ישראל:

היות שנמצא בכל עיר וכפר מחלוקת קרה ועדתו שירצו גם הם בכהונה גדולה לעצמם ולטובתם שאומרים לרע טוב ויעורו זדון לבם הרב ויתרשלו ידי המחזיקים במצוה זו בטענת עניי עירך. וזה בא בטענת מוחזק למה לא מסרו לו התאמצות של מצוה זו והיה מתנהג בה כשורה יותר ויותר מהמה הזהירו מאנשים כגילם...⁵³

אין ספק שהוויכוח על העניינים הכספיים משולב היה בוויכוח האידיאולוגי⁵⁴ ובביטויי החומריים, והראיה—שהחולקים על רש"ז בשאלות רוחניות היו גם

(לעיל, הערה 40), עמ' 61—65; טיטלבוים, הרב מלאדי ומפלגת חב"ד (לעיל, הערה 11), פרק טו; בראור (לעיל, הערה 45), עמ' 144 ואילך; אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' יא—יב, קסב—קעא, קעו—קעז.

51 אגרות בעל התניא, שם, עמ' קע והשווה שם, עמ' קסז—קעא.

52 רבינוביץ, החסידות הליטאית (לעיל, הערה 40), עמ' 65.

53 שם, עמ' 64.

54 א"י בראור כבר עמד על כך שחשיבות רבה במחלוקת זו על כספי המעמדות נודעה דווקא לרקע העיוני, ואף התפלמס על כך עם כהנא והורודצקי וראה קרית ספר א (לעיל, הערה 45), עמ' 143—144, 227.

החולקים עליו בשאלות גשמיות: אלה שנגדם יצא רש"ז בעניין ההנהגה הצדיקית הם אלה שטענו נגדו בשאלות חלוקת כספי המעמדות. תקופת התפשטות החסידי דות בדור תלמידי המגיד לא עמדה בסימן ההרמוניה ואחדות הדעות אלא בסימן עיצוב ייחודי של קהילות חסידיות שונות שהטעמו יסודות שונים של אסכולת המגיד ממזריטש, על-פי נטיות רוחם של מנהיגיהן והתפלמסו על שאלות רוחניות וביטוייהן בחיי יום-יום.

ד

בשנת תקל"ב החלה המלחמה המאורגנת בחסידות, משעה שתלמידי המגיד החלו להפיץ את תורת רבם ברוסיה הלבנה ובליטא⁵⁵. בראש תלמידי המגיד עמדו ר' מנחם מגדל מוויטבסק ור' שניאור זלמן מלאדי שהפיצו את החסידות בליטא וברייסן⁵⁶ ונתקלו בהתנגדות חריפה של הגאון מווילנא ותלמידיו. בשנת תקל"ב הוטל בוילנא חרם על ה"כת החדשה" ונשלחו איגרות לקהילות בליטא וברייסן בעניין זה. תיאורי חדירת ה"כת", הכרוזים, האיגרות והחרמות נדפסו בקונטרס זמיר עריצים וחרבות צורים (אלקסניץ תקל"ב)⁵⁷.

בין החסידים נחלקו הדעות אם יש לנדות נידוי שכנגד ולהשיב מלחמה שצרה⁵⁸ או שיש לפייס, להסביר, להתווכח ולנסות לשנות את רוע הגזירה. בראש המחנה שרצה להסביר את משמעותה של החסידות, להפריך את טענות המתנגדים ולהתפייס עמדו ר' מנחם מגדל מוויטבסק ור' שניאור זלמן מלאדי שאף ציוו על חסידיהם להאריך רוחם ולנהוג במתינות⁵⁹. בשל העובדה שמרכזי המתנגדים היו בליטא ורייסן — תחומם של ר' מנחם מגדל ורש"ז בהפצת החסידות — הוסכם ששניהם ינסו לבוא עמם בדברים.

- 55 עיין וילנסקי (לעיל, הערה 1), א, עמ' 27—74.
 56 בית רבי (לעיל, הערה 4), עמ' 11—12, 24. על הפצת החסידות בליטא ראה החסידות הליטאית (לעיל, הערה 40), עמ' 4—17.
 57 על הקונטרס, עריכתו ומחבריו ראה וילנסקי (לעיל, הערה 1), עמ' 27—35.
 58 רודקינזון (לעיל, הערה 5), עמ' 22; בית רבי (לעיל, הערה 4), עמ' 9: "נתועדו התלמידים (תלמידי המגיד) לטכס עצה בעצמם ולא מצאו שום עצה רק להפך החרמות שמחרימים אותם שלא כדת על המחרימים בעצמם כי כן הדין". וראה דובנוב, תולדות החסידות (לעיל, הערה 1), עמ' 127. וראה "התמים" ב (תרצ"ו) נט וגליצנשטיין, התולדות 1976, עמ' קא, שעד.
 59 ראה מכתב רש"ז לאנשי קהילת אושאץ: "מודעת זאת בארץ הרעש הגדול שבמדינתנו ועת צרה היא ליעקב . . . ועל כן זאת העצה היעוצה על כל הארץ לקיים מה שנאמר חבי נא כמעט רגע עד יעבור זעם . . . ובגלל הדבר הזה השמרו בנפשותיכם מלהתיצב נגד הקמים עליכם כדי להתפלל במנין מיוחד", טייטלבוים, הרב מלאדי ומפלגת חב"ד (לעיל, הערה 11), עמ' 38 והשווה מכתבו הפייסני של ר' מנחם מגדל, אגרות קודש, עמ' 18 והילמאן, אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' ה—ז.

ר' מנחם מנדל ורש"ז ניסו להתראות עם הגאון מווילנא בשנת תקל"ז⁶⁰ ובאותה שנה היה ויכוח בין חסידים ומתנגדים בשקלאב שהשתתפו בו רש"ז ור' אברהם מקאליסק⁶¹, אולם הגר"א סירב לראותם ואף התנגד לוויכוחים פומביים עם החסידים שהחשיבם למינים. רש"ז ור' מנחם מנדל ניסו להכשיר את הקרקע לפגישות ולוויכוחים נוספים על-ידי כתיבת איגרות למתוגנים שבין רבני המתנגדים בליטא וברוסיה הלבנה⁶². ניסיונות הפיוס לא עלו יפה וככל הידוע לנו לא הצליחו החסידים לערוך ויכוחים פומביים נוספים. בשנת תקמ"א חידש קהל וילנא את חרמות תקל"ב בעקבות הדפסת תולדות יעקב יוסף (קארעץ תק"מ) והתפשטותה של תנועת החסידות, ושלה שליחים לקהילות ליטא כדי לעוררן לחידוש המלחמה בחסידים. קהילות רבות פירסמו כרוזים וחרמות ברוח זו והרדיפות החמירו במידה ניכרת ונשאו אופי קיצוני⁶³. הנידוי המוחלט בשנת תקמ"א שהיה חריף הרבה יותר מחרם תקל"ב, שביקש לסגור את בתי התפילה החסידיים ולפור את מגייניהם הנפרדים, הביא לתגובה במחנה החסידי.

על-פי גירסת ויכוח מינסק, שלא מצאתי לה סיוע במקורות אחרים, ניסה ר' שניאור זלמן מלאדי להקל על רוע הגזירה על-ידי ניסיון נוסף להביא לוויכוח פומבי בו יוכחו המתנגדים שטענותיהם חסרות שחר. אולם בשל ניסיונו הכושל בוויכוחים קודמים נקט הפעם בתחבולה. הוא ביקש ליצור מצב שבו חוגי המתנגדים יזמו את הוויכוח, ולשם כך שלח שליחים חשאיים שהעלימו את חסידותם ודרשו בקהילות כמגידיים מתנגדים וייעצו לדרוש ויכוח עם החסידים.

בחורף תקמ"ב נתיעץ רבנו עם אחיו הרה"צ [= הרב הצדיק] הרי"ל
[= הרב יהודה ליב]⁶⁴ והר"ר מרדכי על אודות ויכוח עם המנגדים וייסד
תעמולה בזה... בסוף חודש סיון שנה זו נסע עוד הפעם לוואהלין לאסיפת

- 60 ראה בית רבי (לעיל, הערה 4), עמ' 13. לדברי רבינוביץ, רש"ז ור' מנחם מנדל יצאו לוויילנה בשנת תקל"ה (1775) לערך, להפגש עם הגאון שסירב להיפגש עמם, החסידות הליטאית (לעיל, הערה 40), עמ' 26.
- 61 בית רבי, שם, עמ' 8, 13. וראה הערתו של וילנסקי על העדר תיעוד מקהילת שקלאב, חסידים ומתנגדים (לעיל, הערה 1), א, עמ' 23—24 והשווה החסידות הליטאית, שם, עמ' 26.
- 62 ראה בית רבי, שם, עמ' 15—18, אגרות ר' מנחם מנדל מוויטבסק לחכמי וילנא ולחכמי ליטא ורייסן ואיגרות רש"ז בעניין זה, עמ' 37. וראה לגירסה מתנגדית לעניין הוויכוחים וילנסקי, שם, ב, עמ' 219.
- 63 על חרמות תקמ"א הנודעים גם כ"חרמות יריד זעלווא" ראה וילנסקי, שם, א, עמ' 101—121 ודובנוב, תולדות החסידות (לעיל, הערה 1), עמ' 138—150. לנקודת המבט החסידית השווה בית רבי (לעיל, הערה 4), עמ' 34—36, והשווה גנזי נסתרות ירושלים תרפ"ד, סימנים פז—פח.
- 64 ראה לעיל, הערה 24.

החבריא ק'דישא] ⁶⁵... באסיפה זו גילה רבנו את דעתו ע"ד [= על דבר] מצב הענינים בהווה בהנוגע להמנגדים ויחווה דעתו כי ביכולת החבריא קדישא לעמוד בויכוח נגדם... ויספר להם כי הוא יצא במכ[תב] גלוי בנדון זה... אבל לא כן היה דעתם של החבריא הק', אשר התנגדו מעודם ע"ז, וידרשו כי יעריכו חרם על המנגדים. אמנם רוב החברים הי' נגד זה ולפי שעיקר המנגדים ראשיהם ומנהיגיהם הי' במדינת ליטא לכן הסכימו כולם לדעת רבנו לצאת בויכוח עם המנגדים... בחזירתו מאסיפה זו נסע דרך מינסק ויתעכב בה למען סדר את דבר הויכוח עם המנגדים... וזה דבר הסדר: מב' המרכזים שווינציאן וסמיליאן יבחרו ז' או ח' אברכים נקובים בשמותם אשר יסבבו בגלילות וילנא קאוונא, מינסק, ויעשו תעמולה בין המנגדים לדרוש את הכת שיבואו לעמוד לויכוח להשיב על השאלות אשר ישאלו מהם המנגדים מן התורה בראיות ברורות מש"ס ופוסקים. ממרכז דובראוונא יבחרו אברכים... אשר יסבבו בגלילות שקלאו ומאהילוב (רוסיא הלבנה) לעשות תעמולה הנ"ל. ההחלטה הנזכרת הובאה לפעולתה בדיוק, הודיעו למרכזים ויבחרו את הנועדים לנסיעות התעמולה וירשמו להם את מקומות ביקורם ויצאו לדרכם. כחדש ושתיים סבבו הצירים במקומות אשר התוו להם, בבואם לאיזה מקום הי' מכינים עצמם בשם "מגידי" וידרשו מעל הבימה במוסר ויר"ש [= ויראת שמים] הי' אומרים חי[דושי] תורה ודרך אגב דברו גם אודות הכת הפורשת כנפיים ואין עצה ואין תבונה נגדה רק לקרוא את ראשי לויכוח שיענו על דרכיו מש"ס ופוסקים וייעצו אשר צריכים לבוא בכתובים עם וילנא ושקלאו שיזמינו את ראשי הכת לויכוח ⁶⁶.

לדברי ההיסטוריון החב"די הכריע הגר"א בעקבות דרישת "מרכזי" המתנגדים בוילנא ובשקלאב "שלא ידרשו ויכוח עם הכת, אבל אם הכת תדרוש אזי מחוייבים ע"פ תורה להשיב להם" ⁶⁷.

בחדש אייר תקמ"ג הודיע רש"י שבשבת נחמו יבוא לעיר מינסק ויתעכב שם כמה שבועות ו"כל אשר לו שאלה או תמיהה על החסידים ומנהיגיהם (אולי צ"ל מינהגיהם) יבוא אליו והוא מוכן להשיב על הכל בראיות מן ש"ס ופוסקים" ⁶⁸. בית הדין של מינסק קבע ויכוח של פלפול בעניני תורה עם רש"י, דבר שהיה לרצון לו משום שרצה להפריך האשמות המתנגדים בדבר בורותם של החסידים

65 הכוונה לאסיפת תלמידי המגיד ממזריטש בשנת תקמ"ב שנערכה כנראה בעקבות חרמות תקמ"א.

66 ויכוח מינסק, עמ' ד-ה.

67 שם, עמ' ה.

68 שם.

בנגלה וזולזלם בלימוד תורה. בהתוועדות ראשי המתנגדים ביום שקדם לוויכוח התירו את החרם והנידוי משנת תקל"ב שחל על כל תלמידי המגיד והגוהים אחריהם.⁶⁹

בראש בית הדין המתנגדי עמדו ר' צאלקע, מתלמידיו הראשונים של הגר"א⁷⁰, ור' זעמיל סטוצקער⁷¹ ראש הישיבה בקאבילניק, שהיה אף מקובל ומתלמידיו של ר' יחיאל הלפרין בעל סדר הדורות. לפני הפגישה עם רש"ז נועדו ראשי המתנגדים ולפי תיאורו של ר' יצחק אייזיק מוויטבסק⁷² שהיה באותה עת במחיצת רבו, ר' זעמיל סטוצקער, ראו בוויכוח חלק מן המלחמה בשבתאות: "פתח ר' צאלקע בקול בוכים וידבר לפני הנאספים ע"ד התחדשות כת המינים ואשר מעשה שטן מצליח ונמשכים אחריהם הרבה אנשים וגם הרבה לומדים ויודעי תורה ויר"א על פניהם, ורק בטעות נמשכים אחרי דעות משובשות שלהם ואחד מהנאספים קרא ע"פ את רשימת החטאים של הכת"⁷³.

החשד שעלה מן הדברים שהחסידיים אינם אלא ממשיכיהם של השבתאים, קיבל חיווק נוסף בשלב השני של הוויכוח, אחרי שרש"ז עמד בהצלחה רבה ב"בחינה" הלכתית. עם סיום מענהו לשאלות בית הדין, שאל כמוסכם כמה שאלות הלכתיות את חברי בית הדין, ואלה לא מצאו עליהם תשובה. ר' צעלקא פנה אל רש"ז והודיעו במישרין את טענות בית הדין נגד החסידיים:

"בשם הבי"ד ובשם הגאונים הנאספים פה הנני דורש מן הרב של הכת שיתן מענה ברורה ע"פ תורה על מנהגים החדשים אשר הנהיג הוא וחביריו, כי חושדים אנו אותם בשרש פורה ראש ולענה ה"ש"צ [= השבתאי צבי] י"מ"ש [= ימח שמו]"⁷⁴.

ההאשמה בשבתאות לא היתה חדשה ובתעודות מחוגי המתנגדים⁷⁵ ומחוגי

69 שם, עמ' ח.

70 שם, עמ' ת. השוה גליצנשטיין, התולדות 1976 עמ' צד, שם מביא גירסה שמשתתפי הויכוח היו ר' אהרון יעקב ראש ישיבת סלוצק, ר' מנחם שלמה ראש ישיבת מינסק ור' זעמעלע סטוצקר.

71 ר' זעמיל או ר' זעלמעלא סטוצקר היה דודו אח אמו של ר' יצחק אייזיק מוויטבסק וראה התמים, ד (תרצ"ו), עמ' כת, לב—לג, ואולי הוא ר' זלמלי הנזכר בין תלמידי הגר"א, ראה ר' קלוזנר, וילנא בתקופת הגאון, ירושלים תש"ב, עמ' 20.

72 ראה לעיל, הערה 16.

73 ויכוח מינסק, עמ' ח.

74 שם, עמ' ט.

75 ראה זמיר עריצים וחרבות צורים, כתב ה: "ופשתה הצרעת הנושנת", וילנסקי (לעיל, הערה 1), א, עמ' 62, ויתכן שאפשר ללמוד זאת גם מרמזים בכתבים בוד של הקונטרס. השווה הקדמת ר' יוסף שטיינהרט, זכרון יוסף, פיורדא תקל"ג, והקדמת ר' ישראל לבל לספר הויכוח, ורשא תקנ"ח. ר' דוד ממקוב, זמיר עריצים, תקנ"ח, דף יב; שבר פושעים, דף יג—יד, לו, עז.

החסידים⁷⁶ נשארו עדויות עקיפות, מרומזות וישירות אודותיה. אין ספק שחשש זה הוא שעמד מאחורי ההתקפות על שינוי המינהגים החסידי. חשש זה הסתבר על רקע קיומם של ספיחי השבתאות בפולין וברוסיה וצמיחת התנועה הפראנ-קיסטית⁷⁷, אולם בדרך כלל לא הובאו הדברים בלשון בוטה כל-כך אלא ברמזי רמזים, לבד מן הדברים שיוחסו לגאון מוויילנא שהובאו במצרף העבודה: "ומפיו הק' שמענו בפירוש על הכת שלכם שהם מכת ש"צ ימ"ש ואסר להתחתן עמכם ולעיין בספרכם כו"⁷⁸.

בכתבי החרמות אין זו הטענה המרכזית וקשה למצוא את עקבותיה בדפוס⁷⁹. המקטרגים נתפסו לשינויי המינהגים מבלי לפרש את הרקע שעמד מאחורי הדברים. ומעניין שבויכוח בעל-פה, עשר שנים לאחר ראשית הרדיפה המאור-גנת, זו היתה הטענה העקרונית שהועלתה. רש"ז סירב לענות על ההאשמה בשבתאות וטען שעל-פי החלטת בית הדין הותנה מראש שהוא צריך להשיב על אשר ישאָל, ושואליו צריכים להשיב על השאלות אשר ישאָל, משום שביקש שדייני בוויכוח על מהות החסידות יהיו אלה שיוכלו להשיב על קושיותיו בענייני הלכה:

76 ראה בית רבי (לעיל, הערה 4), הקדמה עמ' 6, 8 ומכתבו של ר' שניאור זלמן מלאדי לאנשי קהילת מאהלוב בו לגלג על האשמת החסידים בשבתאות "ואדרבה בזאת תתנחם נפשם כאשר שגם אני נתתי שמחה בלבי מעת אשר שמעתי שהם מגמגמים (מגזומים) בשקרים גדולים יותר מכפי שהדעת טועה בהוציאם עלינו שם רע כת ש"ץ ימ"ש"ו וכה"ג אשר כל השומע יצחק להם וכל בית ישראל מקטן ועד גדול מכירים כי שקר בימינם", בית רבי, שם, עמ' 50. טייטלבוים (לעיל, הערה 11), עמ' 230, 231, אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' קיא. והשוה קופפר (לעיל הע' 45) המציע פירוש שונה לאגרת זו.

77 לזיקה בין שבתאות וחסידות ראה דובנוב, תולדות החסידות (לעיל, הערה 1), עמ' 24—28, 111; ג' שלום, "עוד על ר' אדם בעל שם", ציון ז (תש"א), עמ' 89—93; הנ"ל, "מצוה הבאה בעבירה", כנסת, ב (תרצ"ג), עמ' 364; הנ"ל "התנועה השבתאית בפולין", מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, עמ' 115; י' תשבי, "בין שבתאות לחסידות", כנסת, ט (תש"ה), עמ' 268 והערה 169; מ' בובר, בפרדס החסידות (לעיל, הערה 37), פרקים ב—ג; א' רובינשטיין, "בין חסידות לשבתאות", בר אילן, ספר השנה, ד—ה (תשכ"ז), עמ' 324—339.

78 בית רבי (לעיל, הערה 4), הקדמה, עמ' 8. והשווה שבר פושעים, "הגאון ר' אליה אמר עליהם שהכת הזאת מקליפות נוגה שיש להם איזה מידות טובות בנגלה ותוכם מלא אפיקורסות מכת הש"צ", שבר פושעים דף עז, וילנסקי (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 178—179 וראה שם, עמ' 386.

79 "ההאשמה בשבתאות היתה חמורה מאד. אבל למעיין בכל הספרות הפולמוסית שיצאה ממחנה המתנגדים יתברר שהאשמה זו הושמעה רק ברמזי דברים, ומתקבל הרושם שהמתנגדים חששו להטיל דופי זה ביריביהם בפה מלא", וילנסקי שם, א, עמ' 18.

על אשר שאלוני כבר עניתי ועכשו הנני מוכן ומוזמן לשמוע את אשר ישיבו לי על שאלותי ואח"כ אשיב בעזה"י תשובה ברורה על החשדים שחושדים אותנו ואוכיח אי"ה מן התורה שדרכנו אמת וצדק. אנכי קיימתי פסק בי"ד והנני דורש ע"פ תורה כי גם הצד השני יקיים פסק בי"ד ויענה על כל שאלותי בעניני התורה.⁸⁰

דברי רש"ז עוררו סערה ומחלוקת בין חברי ביה"ד ולבסוף פסקו שעל שאלות הרב ישיבו בפעם אחרת ובישיבה זו יבררו את דרכי החסידים. רש"ז השיב בעצמו על השאלות ששאל, בביאור קבלי משמו של המגיד ממזריטש, וחברי בית הדין ענו כנגדו: "שדרכי הקבלה הם סכנה גדולה ורבים חללים הפילה... וע"פ הידיעות שישנם אצל הבי"ד נחשדת הכת הזאת בדברים שבות⁸¹ ולכן מכריזים אנו בשם התורה ובשם גדולי ישראל שהכת הזאת היא נגד התורה"⁸². פסיקת בית הדין עוררה מורת רוח בשל נסיבותיה ואופיה המתחמק, והביאה לכך שמתנגדים רבים עברו למחנה החסידי. החסידות הרחיבה את תחומי התפשטותה וככל הידוע לנו לא ניסה רש"ז לבוא בדברים פעם נוספת עם ראשי המתנגדים בוויכוח פומבי. סיום הפרשה, כפי שהובא בהתמים, מתאר את ניצחונו של רש"ז ואת משמעותו לגבי התפשטות החסידות:

החסיד הרי"א [= ר' יצחק איזיק מוויטבסק] מספר בארוכה על דבר התוצאות הגדולות של הויכוח במינסק אשר כ"ק [= כבוד קדשו] רבינו הזקן הפיח רוח החסידות בכמה עשיריות מגדולי הגאונים אשר החליטו לבחור את הזקנים שבהם ולשלחם להגר"א נ"ע לפעול כי יבטל את החרם אשר הכריזו על החסידים ומנהיגם הגאון מליאזנא. ולכל לראש הרכוש הגדול אשר רכש כ"ק רבינו הזקן בוויכוח ההוא אשר כארבעים מנינים אברכים אשר רובם היו מבני עליה המפורסמים בגלילות ווילנא, בריסק, סלוצק, מינסק ושקלוב בשם טוב... נצמדו לכ"ק רבינו הזקן מהם אשר באותו מעמד הלכו אחריו לליאזנא ומהם אשר באו אחרי כן ורובם ככולם נספחו לעדת החסידים.⁸³

80 ויכוח מינסק, עמ' ט, וראה שם, עמ' ו.

81 ברור שנפלה טעות דפוס ולפי העניין אולי צריך להיות "דברי שבתאות" או "דברים שבדת".

82 שם, עמ' ט.

83 התמים, ה (תרצ"ו), עמ' לו. השווה יוסף יצחק שניאורסון, ספר השיחות התש"ד

עמ' 45—49.

ה

ייכוח מינסק הוא עדות יחידה במינה בספרות החסידית, שלא נותרו בה תיאורים רבים של עדי ראייה, אודות הפולמוס בין החסידים למתנגדים בשנותיו הראשונות. כאשר אנו באים לבדוק את מהימנות הקונטרס יש להביא בחשבון שההיסטוריונים החב"דים אינם היסטוריונים אובייקטיביים ודרך תיאור הדברים לוקה לעיתים במגמתיות⁸⁴, לעיתים בהסתמכות על מקורות מפוקפקים⁸⁵ ולעיתים בסתירות כרונולוגיות שקשה ליישבן⁸⁶. אולם במיקרה דיין, האדמו"ר יוסף יצחק הסתמך בתיאור פרשה זו על מסורות משפחתיות ועדות של עדים מהימנים הנוגעים בדבר, הידועים לנו אף ממקומות אחרים, כגון ר' יצחק אייזיק מוויטבסק תלמידו של רש"ז ור' אבא מצאשניק תלמידו של ר' אהרון הלוי מסטארושלה. סיפורו של ר' יצחק אייזיק מוויטבסק סופר לאדמו"ר יוסף יצחק מפי אביו ר' שלום דובער בשם אביו זקנו ר' שמואל, בנו של הצמח צדק. ר' יוסף יצחק העלה את הדברים על הכתב בשנת תרצ"א וציין ששמע את הדברים והעלה אותם על הכתב בראשונה בשנת תרנ"ח—תרנ"ט בשעה ששמעם מפי אביו, ואביו קיבלם מפי זקנו בשנת תרל"ו. סבו, ר' שמואל, שמע את הסיפור אודות הוויכוח של שנת תקמ"ג מפי ר' יצחק אייזיק עצמו, בשנת תר"ג. ר' יצחק אייזיק סיפר מה שראה בעצמו ומה ששמע מפי דודו ר' זעלמעלא מסטוצק (על-יד מינסק)⁸⁷. המקור השני, דבריו של ר' אהרון הלוי מסטארושלה⁸⁸, תלמידו

84 דבריו של ח"מ הילמאן על ספרו של צוויפעל שלום על ישראל שהובאו לעיל, בהערה 9, מאלפים בסוגיה זו של כתיבת היסטוריה מגמתית. יחד עם זאת יש לציין ששני הכותבים העיקריים במחנה המתנגדים, ר' דוד מקוב ור' ישראל לבל, רחוקים היו מלהיות היסטוריונים ברי סמכא. בדברי שניהם נפלו טעויות רבות בדבר תאריכים ושמות מקומות, שלא לדבר על מגמתיות מוצהרת בתיאור החסידים.

85 לענין "גניזת חרסון" שפורסמה בהתמים, ראה דובנוב, תולדות החסידות (לעיל, הערה 1), עמ' 425—433; ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' רמ—רעד. להשקפה אחרת בעניין זה ראה מכתבו של ר' יוסף יצחק על הגניזה, התמים, כפר חב"ד 1975, א, עמ' 11—13, ו"י רפאל, "גניזת חרסון" סיני, פא (תשל"ז), עמ' קכט—קנ.

86 במאמר "אבות החסידות", התמים, ב (תרצ"ו), עמ' מה, דיבר ר' יוסף יצחק על ויכוחי הבעש"ט עם הפראנקיסטים וטען שעם פטירת הבעש"ט בתק"כ "החלו המנגדים לצאת נגדם במלחמת תנופה". ככל הידוע לנו ההתנגדות המאורגנת החלה בשנת תקל"ב וכנראה שדברי ר' יוסף יצחק מבוססים על גניזת חרסון המזויפת. בויכוח מינסק הזכיר את פגישת ר' משה בנו הצעיר של רש"ז, עם הקיסר אלכסנדר ושרי המלוכה בשנת תקע"ז, בעוד שידוע שר' משה עזב את העולם החב"די בערך בשנת תקע"ד אחרי פטירת רש"ז ועליית האדמו"ר האמצעי וראה להלן.

87 התמים, ה (תרצ"ז), עמ' לו.

88 ר' אהרון הלוי מסטארושלה (תקכ"ו—תקפ"ט) גדול תלמידי רש"ז, בעל הספרים

המובהק של רש"י, על ויכוח מינסק הובאו מפיו של ר' אבא מצאשניק⁸⁹ שנמנה על זקני החסידים. ר' אהרון היה במינסק בעת הוויכוח כשהיה בן שבע-עשרה לפי עדותו, והתאריכים מתאימים משום שר' אהרון שנולד בשנת תקכ"ו היה בן י"ז בשנת תקמ"ג.

רוב האנשים שזכרו בוויכוח מינסק ניתנים לזיהוי היסטורי ורוב העובדות ניתנות ליישוב. הקושי העיקרי הוא בתיאור עמדתו של הגאון מוילנא שעל-פי חיבורנו הסכים לוויכוח ואף נטל חלק בבחירת המשתתפים. דברים אלה סותרים את התיאור המקובל של עמדת הגאון שהצטיינה בחריפותה וידוע סירובו המוחלט להידבר עם החסידים ועמידתו בראש הרדיפות נגדם.⁹⁰

לא עלה בידי למצוא את זכרו של ויכוח מינסק במקום כלשהו בדפוס או בכתב-יד, להוציא את דבריו של האדמו"ר יוסף יצחק במאמר "אבות החסידות" ובמסורות מאוחרות משמו בספרו של גליצנשטיין ובתעודה שלנו, והעדרו בולט במיוחד במכתבו של ר' שניאור זלמן משנת תקנ"ו למניין החסידי בוילנא שהפציר בו לבוא לוילנא ולהתווכח עם הגאון. רש"י השיב שטרח רבות בעניין הוויכוחים ולא עלה בידו והוא מנה במכתבו את נסיונותיו בעבר, הזכיר את מסעו לוילנא עם ר' מנחם מנדל מוויטבסק ואת ויכוח שקלאב אולם לא אמר דבר על ויכוח מינסק.⁹¹ יחד עם זאת בשנים אלה התנהלו ויכוחים כדוגמת הוויכוח במינסק בין חסידים למתנגדים כגון ויכוח שקלאב בשנת תקל"ב שהשתתפו בו רש"י ור' אברהם

שערי היחוד והאמונה, שקלאב תק"פ; שערי העבודה, שקלאב תקפ"א; עבודת הלוי, לבוב תר"ב. ראה אודותיו: ר' אליאור, "תורת האלוהות ועבודת השם בדור השני של חסידות חב"ד", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה של חסידות חב"ד" (ה' 34), ובספרו של L. Jacobs, *Seeker of Unity*, New York 1966.

89 בראש ספר עבודת הלוי לר' אהרון הלוי מסטארושלה מובאת הסכמתו של ר' צבי הירש בהרב מוהר"א ז"ל, מ"צ דק"ק צאשניק, ויתכן שראשי התיבות מוהר"א מתפרשים מורנו הרב ר' אבא מצאשניק, ור' אבא דגן הוא בנו של ר' צבי הירש הנקרא על שם אביו. ר' אבא סיפר שראה את ר' אהרון מסטרושלה (1766—1828) כשהיה בן י"ג שנים. בפיסקה שאהריה סיפר הכותב שבשנת תרס"ד (1904) נתן לו ר' אבא העתקה מן הדרוש שאמר רש"י במינסק, שנמצא בעזבונו חתנו. גם אם נאמר שראה את ר' אהרון בשנה האחרונה לחייו, מסתבר שנולד ב־1815 לערך ואם כך ב־1904 היה בן 89 וזכה לאריכות ימים מופלגת.

90 ראה ש"י פין, קריה נאמנה, וילנא תר"כ; י"ה לעווין, עליות אליהו, וילנא תרט"ז; ש"י יצקן, רבנו אליהו מוילנא, וורשא תר"ס; י' קלויזנר, וילנה בתקופת הגאון (לעיל, הערה 71), וראה וילנסקי (לעיל, הערה 1), א, עמ' 42, 50 ועוד שם ב, עמ' 370 במפתח.

91 האיגרת נדפסה בסוף ספר מצרף העבודה, קניגסברג תרי"ח, וראה אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 4), עמ' צה—צה. על "מצרף העבודה" ראה י. מונדשין, על-י-ספר ה (תשל"ח) עמ' 165—175. הערתו של א' רובינשטיין בבקורתו על ספרו

מקאליסק⁹², ויכוח ויטבסק⁹³ בין רש"ז ובית הדין של ויטבסק, שזכרו נשמר רק במסורת החב"דית והוויכוח בפראגה בין ר' לוי יצחק מברדיטשב ור' אברהם קצנלבוגן רבה של בריסק⁹⁴.
אין סיבה להטיל ספק במהימנות התיאור על פרטיו ההיסטוריים ובסבירות קיומו של ויכוח מעין זה ואולי פירסום התעודה יביא לאימותה של פרשה זו ממקום אחר.

של וילנסקי הנ"ל, קרית ספר, מזו (תשל"ב), עמ' 367 בדבר ספק במהימנות האיגרת אינה נראית ומצויים כתבי יד הב"דיים מוקדמים של איגרת זו.

92 ראה לעיל, הערה 4.

93 ראה א"ח גליצנשטיין, ספר התולדות (לעיל, הערה 4), עמ' 181.

94 וילנסקי (לעיל, הערה 1), א, עמ' 122.

ויכוח מינסק

(א) עי' בהתמים ח"ב מדף מ"ג עד אחר דף נ"ה, ובחוברת ד' מדף כ"ז עד אחר דף מ"ב, ובחוברת ה' דף ל"ו עד אחר הפסקא הראשונה המסתיימת "תורת החסידות ודרכי החסידים" ואח"כ זה: בעת ההיא¹ סדר רביה"ג² מכתב כללי ע"ד קביעת מעמד³ להחזקת רבותיה"ק⁴ שנסעו לאה"ק ת"ו⁵, ויבחר בג' אברכים בעלי כשרונות וישלחם על המדינה לקבוע המעמדות. ונוסף לזה הושת עליהם במסעם זה לעשות נפשות לחסידות כלו' לעורר ע"ד לימוד החסידות, כי כמעט בכל עיר כבר הי' אז אברך אחד או ב' מאלו אשר כבר ישבו בליאזנא⁶.

התמסרות בלתי מוגבלת רואים אנחנו בקרב תלמידי רביה"ג, כל צו ופקודה מרבנו נעשה בזהירות ובחריצות היותר נמרצה ובדיוק היותר גדול, ו' מקומות

* הטקסט הועתק בשלימותו וכלשונו. ביארתי את ראשי התיבות ותיקנתי את שגיאות הדפוס בהערות. שינויים משמעותיים בין מהדורתנו לבין נוסח גליצנשטיין צוינו בהערות. שלוש השורות הראשונות במהדורתנו אינן מופיעות בנוסח גליצנשטיין (להלן גליצנשטיין).

1 בחדש שבט תקל"ח חזר ר' שניאור זלמן לליאזנא, אחרי ששב ממסעו עם ר' מנחם מנדל מוויטבסק וחבורתו שעלו לארץ-ישראל באדר תקל"ז. רש"ז גמר גם הוא בדעתו לעלות לארץ-ישראל וחזר בו מכך רק על גבול פולין—וואלאכיה. ראה שו"ע של רש"ו, שקלאו תקע"ד, א, בהקדמה; התמים, ב (תרצ"ו), עמ' נב; ח"מ הילמאן, בית רבי, ברדיטשב תרס"ב, עמ' 14, 22.

2 רבינו הגדול, רש"ו. בנוסח גליצנשטיין, בכל מקום בו נזכר במהדורתנו 'רבינו הגדול', מובא, 'רבינו הזקן'.

3 "מעמד" או "מעמדות" — אירגון גביית הכספים עבור החסידים שעלו לארץ-ישראל. ראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 14 והשווה איגרת ר' ישראל פאלאצקער, אגרות קדש מארץ ישראל, ברדיוב תרפ"ז, עמ' 16.

לכן אחינו בני ישראל . . . הלא לכם ולנו לבנות את בית אלהינו. ועל כל ישראל לחזק ישיבת ארץ הקדש. תיקר נא בעיניכם נפש אחיכם האומללים . . . אשר הערו את נפשם למות והפקירו עצמם בכל מיני הפקר . . . והתעוררו למצוה רבה כזו להחיות עם רב מישראל ולהאכילם ולהשקם ולהלביש ערומים למען ישבו על אדמת הקודש לעורר חסד עליון . . . על כן חושו לעשות מעמד ומצב לגבות נדרים ונדבות לשלוח להם עוד במ נשמתם.

4 רבותינו הקדושים. הכוונה לר' מנחם מנדל מוויטבסק, ר' אברהם מקאליסק, ר' ישראל פאלאצקער וחבורתם שעלו לארץ-ישראל בתקל"ז בעקבות אסיפת תלמידי המגיד ממזריטש בשנת תקל"ו, ראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 14 והתמים, ב (תרצ"ו), עמ' נ.

5 לארץ הקודש תבנה ותכונן.

6 ליאזנא, עיר קטנה ברוסיה הלבנה על גבול פלך מוהילוב ופלך ויטבסק, היתה עיר הולדתו של רש"ו. על המרכז החב"די בליאזנא לפני תקל"ח ראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' נ.

- לבחינה⁷ הגביל רביה"ג בשביל אברכים הרוצים לבא לליאזנא⁸ : א) ליעפעל, ב) דוברואוונא, ג) סמיליאן, ד) אוללא, ה) שווינציאן, ו) יאנאוויטש.
- בכ"א מהמקומות הללו ישב איש מיוחד מורשה מאת רביה"ג לבחון את האברכים אם מתאימים המה לפי ההוראות שנתן רביה"ג.
- בכל מקום בחינה לא יהי' יותר משה שבעה אברכים, והיו צריכים להתעכב במבחן לא פחות מב' שבועות, ואזי הי' מכתב מהממונה שמתאימים המה.
- כל אלו האברכים שישבו בליאזנא בשנת תקל"ו—ז לא הי' להם הרשות לבא לליאזנא על מנת להתעכב שמה כ"א פעם אחת בשנה⁹, מלבד את המגין וגבאי המעמדות ימצא מי שהוא מהאברכים שהוא עוסק בתורה ועבודה וראוי לקירוב מיוחד, אזי ינתן להם רשות לבא עוד פעם נוסף במשך השנה.
- ע"פ בקשת ג' הצירים הנ"ל ניתן להם הרשיון אשר אם ימצאו בדרכם איזה בחור טוב אשר יחפוץ לנסוע לליאזנא הרשות בידם לקרבו ולמסרו ע"י א' דאברכים מיושבי ליאזנא, ואחר אשר ילמד אצלו כחדש או שנים לתת לו הרשיון לבוא לליאזנא.
- ע"ד חג הפסח סידר רביה"ג את תל' החדרים¹⁰ הנ"ל איש איש על מקומו וענין לימודו, ומן הפסח ועד חה"ש¹¹ הי' על הרוב סגור בחדרו.
- עד חה"ש נאסף סכום גדול להחזקת רבותינו שבאה"ק ת"ו, ע"י האברכים הנ"ל אשר הצליחו במלאכתם וקבעו מעמדות, גם רכשו לב הלומדים הרבנים השוביים¹² והמלמדים, ומצאו בתוכם הרבה גדולים וטובים אשר חפצו לנסוע לליאזנא, באופן אשר על חה"ש נאסף בליאזנא קהל רב.
- איזה ימים אחר חה"ש ערך רביה"ג הגרלה, מי מהאברכים יזכה בגורל להוליך לאה"ק ת"ו את תרומת הכספים להחזקת רבותינו שבאה"ק, וב' אברכים זכו בגורל זה.
- ע"פ הוראת רבנו קובע אחיו הר"ר משה¹³ ג"ע שעור בגפ"ת¹⁴ עבור
- 7 רש"ז קבע תקנות מפורטות בדבר אורחות חיים, דרכי תפילה ומתן צדקה שנדרשו מאלה שרצו להצטרף לחסידי חב"ד ודרש אישור בכתב מן הגבאים אנשי המרכזים החב"דים כתנאי לקבלת רואי פניו. השווה תקנות דליאזנא, ד"צ הילמן, אגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, עמ' נח—סט.
- 8 ראה אבות החסידות, התמים, ב (תרצ"ו), עמ' ג ותקנות דליאזנא שם, עמ' לב, לה.
- 9 שם.
- 10 ראה הערה 25 במבוא.
- 11 חג השבועות.
- 12 השוחטים ובודקים.
- 13 לר' שניאור זלמן היו שלושה אחים, ר' יהודה ליב מיאנוביטש, ר' מרדכי מארשא ור' משה מליפלע. ר' משה היה רב בעיר באייעב בפלך מוהילב ובליפלעלע בפלך ויטבסק וברודניא הסמוכה לליאזנא. ראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' נא ובית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 110.
- 14 גמרא פוסקים תנ"ך.

הבחורים שבאו ללמוד. בחדש תמוז יצאה כת האברכים הראשונה שבאה (לליאזנא) אחר דחה"פ, ועל מקומה באה כת שני' כחוק הנ"ל אשר רק ב' ג' חדשים יכולים האברכים להתעכב בליאזנא. אחיו של רבנו, הרה"צ מהרי"ל¹⁵ ור' מרדכי¹⁶ ג"ע¹⁷ מנצחים על השגחת והדרכת האברכים ולימודם.

ועיר ליאזנא לבשה צורה אחרת לגמרי¹⁸, אותם הבע"ב¹⁹ התגרנים הגסים והפשוטים, נהפכו לבני זבולון מחזיקי אהלי יששכר, הבנים הצעירים התחילו לשקוד בתורה, והבנות הביעו חפצן להנשא לבני תורה.

הבחינה הנ"ל עם הד' שנתוספו במשך הקיץ הזה, (א) בעשענקאוויץ, (ב) קלעצק, (ג) קיידאן, (ד) מאהילוב, נעשו במשך הקיץ למקומות מרכזו אשר משם יצאה הוראה למקושרי רביה"ג בכל המחוזות ההם.

הצירים וכן מורשי המרכזים באים בכתובים ומרציאים מכל הנעשה בכל מקום, והכל בא לידי המורשה הכללי הוא אחי רבנו הרה"צ מהרי"ל ג"ע.

בר"ה מנ"א²⁰ הודיעו ע"י הצירים והמורשים אשר האורחים הבאים לליאזנא יכולים להתעכב שם רק שבת אחת, ובחדש תשרי רק על מועד א', ר"ה, יוה"כ, חה"ס, ושמע"צ²¹ ואפי' אלו שיביאו מזונות עמהם לכל משך ימי היותם בליאזנא אין להם מ"מ²² הרשות להתעכב יותר מזמן הנ"ל אם לא מגבאי המעמדות או המנין או מורשה שיותן להם רשיון מיוחד על הזמן הדרוש להם לעניני עבודתם²³.

על כל צער הננו רואים את כחו של רבנו בהסתדרות ותעמולה²⁴.

התעמולה וההסתדרות לגובה היותר אפשרי במצב העת ההיא, כי כ"א²⁵ השתתף בכל לבו ומאודו להביא תועלת לתכלית הנרצה.

15 הרב הצדיק מורנו הרב יהודה ליב.

16 ר' מרדכי פוזנער אחיו השני של רש"ז היה ממונה על ה"חדרים" שבליאזנא וסייע בידי רש"ז בהדפסת הש"ס בסלאוויטא תקס"ח. ראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 110; התמים, ב (תרצ"ו), עמ' נא; אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 7), קפט—קצא.

17 גוחם עדן.

18 לתיאור מפורט של בחירת ליאזנא למקום מושבו הקבוע של רש"ז ולשאלת יחסיו עם הקהילה שהתחייבה לתמוך בחסידים, ראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' גב—גה.

19 הבעלי בתים.

20 בראש חודש מנחם אב.

21 ראש השנה, יום הכיפורים, חול המועד סוכות ושמיני עצרת.

22 מכל מקום.

23 השווה תקנות דליאזנא, התמים, ב (תרצ"ו), עמ' לב—לט.

24 חסידות חב"ד ייחסה חשיבות רבה להפצת החסידות בצורה שיטתית ורש"ז הקדיש זמן רב לעניין זה כפי שעולה מן המסורות החב"דיות. ראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' מד, נ בדבר יסוד המרכזים החשאיים והגלויים בערי רוסיה הלבנה ובליטא.

25 כל אחד.

ובהגיע חדש תשרי נהרו המונים המונים לליאזנא, מהם בעגלות ומהם רגלי, רבנים, שובי"ם מלמדים, וסתם בע"ב, וקנים בינונים וצעירים, והמורשה הכללי הרה"צ מהרי"ל שם פקודות לשמור על הסדר בדבר זמן הנתעכבות כאמור ויחד עם זה לדעת פרטי מהותו של כאו"א²⁶ מהבאים ומה אפשר לפעול על ידו בעירו ומקומו.

(ב) ואין כל פלא אשר התעמולה בחדש תשרי בתוככי קהל גדול שבא מפניות שונות הביא תוצאות טובות בהנוגע להתפשטות לימוד תורתו של המגיד מליטא²⁷.

וכרוזא נפיק אשר בחורף זה²⁸ לא יבא שום אדם לליאזנא עד אחר חה"פ²⁹ חוץ מהאברכים הבאים לקבל סדר בלימוד³⁰.

איש לא ידע סיבת הדבר אבל לא הרהיבו לשאול מה טעם בדבר, גם אחי של רבנו כולם כאחד היתה דעתם בטלה לדעת עליון מורנו הגדול כעבדים פשוטים ממש.

ובהגיע חדש מ"ח מסר רבנו פקודות שונות לאחיו הרה"צ מהרי"ל ויסדר את בני החדרים הנ"ל וסדר לימודם של האברכים, ויבחר לו ג' אברכים ויצא עמהם לדרך באמרו אשר בעוה"י³¹ יבא על חה"פ חזרה לביתו לליאזנא.

נסיעתו זו של רבנו הגדול היתה בקשב³² עם אשר נבחר להיות מסדר כללי³³ של תל' הה"מ³⁴ נ"ע ולכן עשה מסעו לוואהלין למקום אשר יעדו החבריא קדישא להתועד.

אין אתנו יודע בפרטיות מנסיעה זו, אבל זאת אנו יודעים כי בהתועדות הלזו

26 כל אחד ואחד.

27 רש"ו היה "נשיא ליטא" על-פי החלטת אסיפת תלמידי המגיד בשנת תקל"ו ועוד בנעוריו כונה הליעטוואק שבחבורת תלמידי המגיד. ראה מ' רודקינזון, תולדות עמודי חב"ד, קעניגסברג תרל"ו, עמ' 14. במהד' גליצנשטיין, במקום "לימוד תורתו של המגיד מליטא" כתוב לימוד תורת החסידות ברחבי ליטא. שם עמ' פ.

28 בשנת תקל"ח וראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' נב.

29 חול המועד פסח.

30 על קבלת סדר הלימוד מפי רש"ו בשנים תקל"ו—תקל"ז ראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' נב.

31 בעזרת השם יתברך.

32 טעות דפוס וצריך להיות בקשר. במהד' גליצנשטיין, 'קשורה'.

33 בשנת תקל"ו היתה אסיפה כללית של תלמידי המגיד בוואהלין והוחלט בה על נסיעת ר' מנחם מנדל ור' אברהם מקאליסק לארץ-ישראל, על בחירת רש"ו לנשיא החסידים במדינת ליטא ועל בחירתו ל"מסדר הכללי" — "מורשה מאת הרה"ק ר' אברהם (בנו של ר' דובער ממזריטש) וכל החבריא קדישא — אשר כח ורשות לו לעשות בעצמו ולתת פקודות לכל המרכזים כפי אשר ימצא לנחוץ לטובת הענין, התמים, ב (תרצ"ו), עמ' נ.

34 הרב המגיד ממזריטש.

באו חבריא קדישא ³⁵ בטענות על רביה"ג על אשר סלל לו דרך חדשה לעשות בירורים בקרב הרוצים להתקרב ובוחר רק אלו שיש להם ידיעה בלימוד ³⁶ וגם אלו אי"ל ³⁷ רשות לבא רק למועדים קבועים. לא כן — אענותם ³⁸ — היתה הנהגת מורם ורבים הה"מ נ"ע, ויותר יצא נגדו הרה"ק ר' שלמה מקרלין ³⁹, שהי' בקירוב מקום יותר לרוסיא הלבנה, ולכן ידע יותר מכל הסדר שהנהיג רביה"ג.

רביה"ג הרציא בפרטיות מכל אשר הנהיג וסדר והביע דעתו הק' אשר מבלי הכנס בויכוחים על אודות כללות ההנהגה שלפי קבלתו מהה"מ הנה צריכים להגביר עניני הלימוד בהסברה וביאור, הנה במדינת ליטא זוהי הדרך היחידית אשר תביא אל המטרה הנרצית ⁴⁰.

החבריא קדישא אמנם לא נסתפקו בזה וראו בהנהגתו איזה נטי' מדרך הסלולה לפי קבלתם ויחליטו לכתוב את כל פרשת הענין לחברם הרה"ק רמ"מ מהאראדאק ⁴¹ לאה"ק ת"ו.

כחצי שנה התעכב רבנו בנסיעה זו ויבקר במקומות שונים, וכנראה מאחת מאגרותיו הק' נצטער מאד על הניגוד הפנימי נגד שיטתו האמונה (האמורה). אבל נוחם מצא בזה שאיזה מהחברים, ה"ה ⁴² הרה"ק ר' נחום מטשערנאביל ⁴³,

35 כינוי לתלמידי המגיד ממזריטש. בין המשתתפים היו ר' שלמה מקארלין, ר' לוי יצחק מברדיטשב, ר' נחום מטשערנובל, ר' זושיא מהאניפאלי ור' אלימלך מליזאנסק.

36 טענה זו מתאשרת בפירוט בתיאור העולה מתקנות דלאוני מאגרות רש"ז וממאמר "אבות החסידות" וראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' לב—לט, גא—גב.

37 אין להם.

38 טעות דפוס וצ"ל: טענותם. טענו, בנוסח גליצנשטיין.

39 ראה הערה 42 במבוא. המחלוקת בין רש"ז וצדיקי פולין שנדונה לעיל, נעוצה היתה בדברים אלה של ר' שלמה מקרלין.

40 טענת תלמידי המגיד נגד רש"ז היתה שכוונן מחדש את האליטאריות הלמדנית, אשר לה התנגדה החסידות, על-ידי התניית לימוד החסידות והפצתה בלימוד הלכתי-עיוני מסורתי מכאן ובסדרים קפדניים של קבלת תלמידים בקיאים מכאן. תשובתו של רש"ז היתה שבליטא הלמדנית, מעוזה של ההתנגדות, דווקא הלמדנות והביאור העיוני ייטיבו לשרת את המטרה של הפצת החסידות. לפרטי שיטת הלימוד שהנהיג רש"ז ראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' נא.

41 הוא ר' מנחם מנדל מוויטבסק שכונה גם ר' מנדלי האראדקער על שם עיר מושבו הורודוק שבבריסן. כאמור לעיל, גם אחר עלייתו לארץ-ישראל בתקל"ז נותר נשיאם של חסידי רוסיא הלבנה ועמד עמם בקשר של איגרות ושליחים ונחשב לפוסק במחלוקותיהם.

42 הלא הם.

43 ר' מנחם נחום מטשערנוביל מאוקראינה (ת"צ—תקנ"ח) תלמידו של המגיד ממזריטש, בעל מאור עינים, סלאויטא תקנ"ח. ראה אודותיו דובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב תשל"ה, עמ' 199—200; שם הגדולים החדש, ורשה תר"מ, עמ' נט.

הרה"ק ר' לוי יצחק מברדיטשוב⁴⁴, הרה"ק ר' זושיא מאניפאלי⁴⁵, ואחיו הרה"ק ר' אלימלך⁴⁶, ועוד כה' ו' חברים החזיקו בדעתו הק', אבל לצערו ראה אשר מעין הקדש מתפרד לנחלים שונים.

בנסיעתו זאת ביקר את היכלי הקדש, ציוני קברי מורנו הבעש"ט והה"מ ג"ע, וסיפורים רבים מתהלכים בקרב החסידים בהנוגע לביקורים אלו.

במסעו זה ביקר רבנו גם את עיר מאהילוב שעל נהר דניעסטר, מקום אשר

נתעכב שתי שנים⁴⁷ בשעת נסיעת הרה"ק הרמ"מ וסיעתו לאה"ק ת"ו.

ביקור זה גרם לו עונג רב, ותהי לטפה של נופת לצערו הנ"ל, יען כי מצא שם גדולים טובים מגרעיני הזרע אשר נטע שם בהיותו שם בפעם הראשונה וימצא לנכון לייסד שם מרכז ויבחר את א' מג' האברכים שנסעו אתו וישאירוהו שמה ויעמיס עליו עבודת הגהלת מרכז זה.

בחזירתו נסע דרך באראנאוויטש, ווילנא, (מבלי להתעכב שמה) שווינצאן,

דאנענבורג, פאלאצק, וויטעבסק.

בבואו לשווינצאן שלח את אחד מאברכיו חזרה לוויילנא ויצווהו להיות יושב

בסתר שמה⁴⁸ ולומד עם שנים אברכים מקומיים אשר נתקשרו לרביה"ג.

ואת האברך השני שיגר לליאזנא עם מענה לאחיו הרה"צ מהרי"ל⁴⁹ על מכתבו ממצב האברכים היושבים בליאזנא והידיעות שנתקבלו במשך החורף מכל המרכזים.

כנראה מאחת מאגרות ק' של רבנו הסבו לו הידיעות שקבל מהגרי"ל עונג

לרבנו, במכתבו הוא מתאר במלות קצרות את התלאה אשר מצאתהו בדכו⁵⁰ בענין הכללי (הכוונה על הידיעה של החבריא הנ"ל) והמצב הטוב שמצא

44 ר' לוי יצחק מברדיטשוב (ת"ק—תק"ע) מגדולי תלמידי המגיד, בעל קדושת לוי, סלויטא תקנ"ח, ומראשי הלוחמים במתנגדים. ראה אודותיו תולדות החסידות, שם, עמ' 151, 193—199; ז' רבינוביץ, החסידות הליטאית, ירושלים תשכ"ח, עמ' 14 וח' ליברמן, סדר הרבנות של ר' לוי יצחק מברדיטשוב, אהל רח"ל, ניו יורק תש"מ, עמ' 66—68.

45 ר' זושיא מהאניפאלי אחיו של ר' אלימלך מליזאנסק נפטר בתק"ס, ראה אודותיו בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 124 וסדר הדורות החדש, ירושלים תשכ"ה, עמ' 31—32.

46 ר' אלימלך מליזאנסק בעל נועם אלימלך, לבוב תקמ"ח, מחשובי מפיצייה של החסידות בגליציה ובפולין. ראה אודותיו תולדות החסידות (לעיל, הערה 43), עמ' 178—188.

47 ראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 24.

48 רש"ז הקים מרכז חשאי בוויילנא שהיתה מרכז ההתנגדות והשווה י' קליוונר, וילנא בתקופת הגאון, ירושלים תש"ב, עמ' 24—25.

49 מורנו הרב יהודה ליב.

50 טעות דפוס וצ"ל בדרכו.

בטערקיש מאהילוב ואשר הידיעות שקבל הביאו לו קורת רוח והתעכבותו בשווינצאן מפיגה צערו.

ע"י הציר האברך הנ"ל הוא מודיע לאחיו כי יבוא לביתו רק ימים אחדים לפני החג, ומזרו להשיב למרכז דובראוונא את הסכמתו לעשות מרכז חשאי בשקלאוו, ולמרכז סמיליאן את הסכמתו לעשות מרכז גלוי בדיסנא, ויצוהו להודיע ולפרסם אשר אורחים לא יבואו לליאונא עד חה"ש הבא עלינו לטובה. בבואו לליאונא מצא את תל' ב' החדרים הנ"ל במצב טוב, את הסדר אשר מסר להם בלימוד שמרו בדיוק.

(ג) וידיעה נתקבלה אשר השלוחים, ב' האברכים שהובילו הכסף לאה"ק נוסעים חזרה ובידיהם מכתבי ק' מרבתינו שבאה"ק, ואשר על חה"ש יבואו לליאונא.

הידיעה הלזו פרשה לה כנפים וכרוזא נפיק לכל גבאי הקדש אשר ישתדלו לגבות את המעמדות, וכסף התרומה יביאו על חה"ש הבע"ל לליאונא ואשר אחרי חה"ש ישלחו שלוחים נוסעים לאה"ק פעם שני.

אזרחי עיר ליאונא קבלו בשמחה רבה את פני רבינו, והרבה מאנשי העיר שמו לבם לקחת להם חתנים מהאברכים הלומדים, ולפי המסורה הנה הי' במשך הקיץ הזה כארבעים חתונות, והם הם ראשי האבות משפחות החסידים בניהם ואנשי מעשה בעיר ליאונא בדורות הבאים.

בבוא המשולחים מאה"ק הביאו מכתבי ברכה מאת הרה"ק הרמ"מ נ"ע ומכתבי סדר בהנהגה והדרכה, מחיזוק כללי לרביה"ג⁵¹, וכנראה אשר זה התייחס יותר אל התמנותו של רביה"ג בתוך מסדר כללי.

המשולחים סיפרו אשר בבואם לחוף גהר הדניעסטר פגשו בב' אנשים מתכוננים לעלות לאה"ק ת"ו ויספרו כי נוסעים המה בשליחות אל הרה"ק הרמ"מ וכי מובילים המה... מכסף התרומה מגליל וואלין⁵².

לפי הסדר שהוחלט באסיפת החבריא קדישא בשנת תקל"ז⁵³ בשעת קבלת ברכת פרדה מאת חברים הרה"ק הרמ"מ הנה: א) כולם מקבלים עליהם לכלכל את רבותינו הנוסעים לאה"ק ומשפחותיהם, ב) כל חבר מהחבריא הוא נשיא

51 ראה אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 7), עמ' י, טו—כו; פרי הארץ, ירושלים תשל"ד, עמ' מט—נ.

52 על כספי התרומות מגליל וואהלין היה ממונה ר' מנחם נחום מטשרנובל וראה רבינוביץ, החסידות הליטאית (לעיל, הערה 44), עמ' 61—65 ואגרות בעל התניא (לעיל, הערה 7), עמ' יא—יב, קסב—קעא, קעו—קעז.

53 ר' מנחם מנדל עלה לארץ־ישראל באדר תקל"ו. מן הדברים עולה שהתקיימה אסיפה כללית של תלמידי המגיד טרם צאתו, בנוסף על הפגישה בתקל"ו שבה הוחלט על נסיעתו. ראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' נ.

במקומו ובגלילו, ג) רבנו הגדול נכתר ⁵³א לנשיא ליטא והמרכזים מהאראדאק. פאלאצק, קאליסק, וליובאוויטש נמסרים לו, ד) רביה"ג נתמנה לנשיא הנשיאים — בהנוגע לתמיכת רבותינו שבאה"ק ⁵⁴, וגם למסדר החבריא על משך ה' שנים. ובנסוע הצירים בפעם הראשונה — בשנת תקל"ח — עם כסף התרומה סרו לעיר טשערנאביל אל הרה"ק ר' נחום, כי אליו הובאו כספי התרומות מגליל וואלין עם רשימות המתנדבים ומשם נסעו לדרכם לאה"ק.

ולכן הידיעה מנסיעת צירים מיוחדים מוואהלין לאה"ק עשתה רושם עז, אבל מ"מ ⁵⁵ הסדר לא הופרע והכל נעשה במועדו, הרבה מגבאי המעמדות באו בעצמם לליאזנא ויבאו אתם את כספי המעמדות עם הרשימות, ואלו שלא יכלו לבא בעצמם שלחום ע"י נוסעים ובזמן המוגבל היתה ההגרלה, ויסעו הנוסעים דרך וואלין כדאשתקד ויבאו עד טשערנאביל, והי' מחסור בכסף התרומה (?) מצב הדברים בתוככי החבריא קדישא ציער את רבנו מאד ויבא בכתובים את חבריו הצדיקים (הרמ"נ) ⁵⁶ הרלו"י ⁵⁷ וכ"ז ויגלה להם את עצרו ⁵⁸ הפנימי.

בא' מאגרות הק' הוא כותב: לבי יעצבני על הידיעה (הדעה) הקלה כי רק הצדיק הוא מעלה הכל לגבוה ⁵⁹, ושכנתי בתוכך ⁶⁰, ועמך כולם צדיקים כתיב ⁶¹. דעתי חזקה כי החובה להורות דרך לרבים ⁶², בצורנו אבטח, וממנה לא אזוו חי נפשי אשר פה היא דעת עליון עוזרנו (מורנו) נ"ע. ומורנו הרה"ק הרמ"נ מטשערנאביל כותב במרירות על הפירוד אשר נראה בין החבריא ועל אשר... החברים מתרברבים, והוא מגלה דעתו הק' ודעת קדש חבריו — כי"ב — איש מחזיקים בשיטת רבנו

⁵³א במהדורת גליצנשטיין, נבחר.

⁵⁴ לא עלה בידי למצוא אישור למסורת חב"דית זו על-פיה רש"ז נתמנה לנשיא הנשיאים בהנוגע לתמיכת רבותינו שבאה"ק. מן המכתבים החריפים שהוחלפו בזמן המחלוקת בדבר גביית כספי המעמדות נרמז שלא היה מינוי אלא השתלטות: "כי באמת לא היה דעתנו נוחה מעולם שתהיה הנהגת ארץ ישראל מסורה בידו (רש"ז), אך הוא פעל ועשה עד שהעביר כל הנהגותינו ומעמדותינו על ידו...". אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 7), עמ' קע, והשווה שם עמ' קסז—קעא. עוד ראה לעניין זה רבינוביץ (לעיל, הערה 44), עמ' 64—65 וא' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 265.

⁵⁵ מכל מקום.

⁵⁶ הרב מנחם נחום מטשרנובל. ראה אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 7), עמ' מז. ⁵⁷ הרב לוי יצחק מברדיטשב. הוא תמך ברש"ז בוויכוח זה וראה מכתבו לר' אברהם מקאליסק, בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 85, התסידות הליטאית (לעיל, הערה 44), עמ' 62 ואגרות בעל התניא (לעיל, הערה 7), עמ' קעב.

⁵⁸ טעות דפוס וצריך להיות צערו.

⁵⁹ ראה במבוא ב.

⁶⁰ זכריה ב יד.

⁶¹ ישעיה ס כא.

⁶² ראה במבוא ב, בדבר חילוקי הדעות על דרכי הפצת תורות המגיד.

בשינויים קטנים, ומבקש את הרה"ק הרמ"מ שיחווה דעתו הק' ואשר כדי⁶³ שישלח ציר מיוחד בשביל זה.

כנראה מאגרות הק' של רבתינו שבאה"ק, מיהרו או להודיע להרה"ק ר' ישראל פאלאצקער⁶⁴ אשר יסע לליאזנא וליובאוויטש (להרה"ק ר' יששכר דוב מליובאוויטש)⁶⁵ ושניהם יתחברו עם רביה"ג ואתם עמם כל בני החבריא הק' שמחזיקים בשיטת רביה"ג להכריע את המיעוט המנגד.

רוב הבאים לליאזנא על הימים הנוראים מהחגים הי' רבנים, שובי"ם, מלמדים ובני תורה, כל אחד הביא עמו חבילות חבילות של שאלות ושאלת עצות שלו ושל אנשי ביתו בהנוגע לצרכיהם הגשמיים, רביה"ג ממאן לענות על רוב השאלות ואומר כי עיקר עסקו הוא בהנוגע לתורה ודרכי עבודה ויצו להודיע ולפרסם אשר אלו הדורשים עצות בדברים גשמיים לא יוצאו תוצאות לבוא לליאזנא כי לא יענה להם.

כל תשומת לבו הוא נתון אל האברכים והצעירים ובמשך שלושת השנים תק"מ—ג עשה נסיעות קצרות בגלילו ויתעכב בכל מקום כשבוע ויותר.

בעת ההיא נתברו יושבי הכפרים ומחזיקי בתי מלון על פרשת הדרכים ובאם הדרך — קרעטשמעס⁶⁶ — וישלח רבנו הגדול שלוחים לכל הישובים לפקח על לימוד הנערים ועשרות אברכים הוא עושה למלמדים בכפרים וישובים ויסדר להם את אופן עבודתם בכפרים ויגביל את משכורתם, ויצווה על יושבי הכפרים וישובים למלאות (זאת).

(ד) באחת מאגרות הרה"צ הגרי"ל אחי רבנו למוכסן אחד אשר החזיק ב' כפרים ג' נהרות וז' קרעטשמעס, הוא כותב אשר רביה"ג מצווה עליו שכל הארענדעס⁶⁷ יתן רק ליהודים ואשר לא יסתפק בזה שיש בישובו מנין וגם

63 טעות דפוס וצ"ל: כדאי, וכך במהד' גליצנשטיין.

64 ר' ישראל בן פרץ פאלאצקער שנסע עם ר' מנחם מנדל בתקל"ז, שב מארץ-ישראל לרוסיה בשנת תקל"ח ועמד לימינו של ר' שניאור זלמן מלאדי וסייע בידו באירגון המרכזים החסידיים. ראה פרי הארץ מכתבים ראשונים; ש' דובנוב, "החסידיים הראשונים בארץ ישראל", פרדס, ב (תרנ"ג), עמ' 206; איגרות בעל התניא (לעיל, הערה 7), עמ' ז; מ' רודקינזון, ספורי צדיקים, לבוב תרכ"ה.

65 ר' יששכר דוב מליובאוויטש נמנה על תלמידי המגיד ולאחר מכן קיבל מרותם של ר' מנחם מנדל מוויטבסק ורש"ז. נפטר בשנת תקמ"ו. משנת תפ"ה ישב בליובאוויטש ולפי המסורת החב"דית זכה לראות את הבעש"ט בשנת תק"ט, והיה רבו של בעל התניא בילדותו. ראה איגרות בעל התניא, שם, עמ' לא; י' אלפסי, החסידות, תל-אביב תשל"ד, עמ' 227.

66 ראה אגרות בעל התניא, שם, עמ' כה.

67 הארענדעס או אורענדה, זכות חכירת גביית המסים מן המלכים הפולניים או מהממשלה והנסיכים הליטאיים תמורת תשלום מראש לאוצר המדינה. ראה אגרות בעל התניא, שם, עמ' עד—עה; ס' לייכטר, "תולדות הקהילה היהודית במינסק", מינסק עיר ואם, [תל-אביב] תשל"ה, עמ' 31.

שו"ב ומלמד רק הוא מחוייב לסדר עם שכיריו שבכל ישוב יהי אברך שילמוד עם הנערים ושיתנו לו עבוי"ז⁶⁸ דירה והצטרכותו ובגלל זאת יברכהו ה', ומכלל הן אתה שומע לאו.

במשך ג' שנים הללו הצליח רביה"ג מבית ומחוץ, בליאונא ישבו מספר גדול של אברכים בסדר הרגיל, המרכזים עבדו בחריצות גדולה, ובהרבה עיירות כפרים וישובים וקרעטשמעס ישבו רבנים שובי"ם ומלמדים וכ"א מלא את תפקידו.

בשנה ההיא כבר הי' לו לרביה"ג איזה מאות תלמידים מהאברכים אשר ישבו חליפות כאמור, משנת תקל"ו ועד תק"מ ועד בכלל, וגם אורחים הבאים אף שאינו משיב על שא' גשמיות אבל בענינים רוחניים הוא מחווה דעתו הק' כאמור במכ' קדשו לאנ"ש דאושאץ משנת תק"מ⁶⁹.

אחדים מחסידי הרמ"מ מהאראדאק⁷⁰ והר"א מקאלישק⁷¹ שהי' רגילים לקירוב גדול, ואשר העיקר שם הי' זקנים ואת הצעירים האברכים לא היו מכניסים בשעת אמירת תורה, לא יכלו לסבול את הסדר החדש של רבנו לקרב בקירוב גדול את הצעירים והאברכים⁷².

בין האחדים הללו הי' גם בעלי צורה ומביני מדע אשר שגו ברואה ובלא נתכוון נעשו סעד לאלו אשר התחילו לנגד לרבנו, וא"י מהם הי' חיים הנזכר במכ' רבנו לאנ"ש דאושאץ (נדפס בספר בית רבי)⁷³.

בינתיים נתחדדו מאד היחסים בין המנגדים והחסידיים, כי החרמות שנעשו

68 עבור זה.

69 על מכתב רש"ז לקהילת אושאץ ראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 33; מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, ירושלים תש"ל, עמ' 296—297. כנראה שר' יוסף יצחק טעה כאן והחליף באיגרת אחרת משום שמכתב רש"ז לקהילת אושאץ אינו עוסק בתשובה על עניינים גשמיים או רוחניים אלא במתינות המתבקשת לאור רדיפות המתנגדים.

70 ראה לעיל, הערה 41.

71 על ר' אברהם מקאלישק ראה א"י בראור, "על המחלוקת שבין הרש"ז מלאדי ור' אברהם הכהן מקאליסק", קרית ספר א (תרפ"ד—תרפ"ה), עמ' 142—159, 226—238: אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 7), עמ' כו, נ—נה, קה—קה, קסד—קפ.

72 באיגרתו של ר' אברהם מקאליסק שנכתבה מארץ-ישראל בין השנים תקנ"ד—תקנ"ו לחסידיו ברוסיה הלבנה, הוא מפיסס אודות נוהגו של רש"ז לקרב את הצעירים: "ואל יפלא בעיניהם כי כבוד רב חביבי שיחי' (רש"ז) מקרב לקצתם ומתייחד עמהם להשיאם עצה הוגנת להם כי זו היא העצה היעוצה לקרב את החדשים אשר מקרוב יבואו ומדלת העם אשר אינם כל כך בני תורה כי אי אפשר בלאו הכי והחכמה מאין תמצא להם אם לא על ידי הנהגה זו", אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 7), עמ' נו.

73 בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 33 וראה לעיל, הערה 69. ההערה בדבר הדפסת המכתב בבית רבי נשמטה במהדורת גליצנשטיין, המעלים את כל המקורות.

בווילנא, בזעלעוו⁷⁴ (על היריד באסיפה גדולה שהיתה שם) מינסק⁷⁶, בריסק⁷⁶, סלוצק⁷⁷, שקלאוו⁷⁸ ועוד נתפרסמו בכל המקומות והתחילו להראות פעולות. בחורף תקמ"ב נתייעץ רבנו עם אחיו הרה"צ הרי"ל והר"ר מרדכי על אודות ויכוח עם המנגדים וייסד תעמולה בזה כאשר יסופר להלן, ובסוף חדש סיון שנה זו נסע עוד הפעם לוואהלין לאסיפת החבריא ק'⁷⁹ שהוגבלה להיות באמצע חדש תמוז, בנסיעה זו התעכב רבנו בוואהלין רק כב' שבועות וימהר לחזור הביתה.

באסיפה זו גילה רבנו את דעתו ע"ד מצב העניינים בהווה הנוגע להמנגדים⁸⁰ ויחווה דעתו כי ביכולת החבריא קדישא לעמוד בויוכוח נגדם, ואשר לבו סמוך ובטוח בחסדי השי"ת ובזכות מורנו הבעש"ט והה"מ נ"ע שינצחום ויספר להם כי הוא יצא במכ' גלוי בנדרון זה.

אלו מהחבריא שהי' מחזיקים מכבר בשיטת רבנו בשמעם פרטי הרצאת רבנו בהנוגע להתפשטות לימוד החסי' בקרב האברכים והצעירים, אף כי לא הי' שלמים אתו עמו בכל פרטי עניני ההדרכה לגלות ריבוי האור כזה לצעירים מ"מ שמחו מאד בשמעם, וגם הגיעו אליהם שמועות טובות מטערקישע מאהילוב, מיאסי, וקאלארעסט אשר גם שם נתפשט לימוד החסידות בקרב האברכים. אבל לא כן הי' דעתם של החבריא הק', אשר התנגדו מעודם⁸¹ ע"ז וידרשו

- 74 על החרמות נגד החסידים בווילנא ובזעלואו בשנת תקמ"א ראה וילנסקי (לעיל, הערה 69), עמ' 101—120.
- 75 לא ידוע לנו על חרם במינסק ואולי מתכוון לכרוז חרם קהל פינסק מיריד זעלואו באלול תקמ"א. פינסק היא קהילה בפלך מינסק וראה וילנסקי, שם, עמ' 114.
- 76 חרם בריסק הוכרז על ידי ר' אברהם קאצינלבוויגן רבה של בריסק, באלול תקמ"א ביריד זעלואו, וראה וילנסקי, שם, עמ' 115—118.
- 77 על חרם ראשי קהל סלוצק, ראה וילנסקי, שם, עמ' 118.
- 78 לא ידוע על חרם שקלאב בתקמ"א ואולי טעה הכותב והתייחס לחרם שקלאב הידוע כ"תקנות קהל שקלוב" מתקמ"ז וראה וילנסקי, שם, עמ' 154. לדברי ר' יוסף יצחק, לפי המסורת החב"דית בשנת תק"ל נוסד הוועד הראשון בשקלאב לפעולה נגד חסידי הבעש"ט וראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' סב—סג. והשווה דבריו של וילנסקי בעניין קהל שקלוב, שם, עמ' 23—24.
- 79 לא ידוע ממקורות אחרים על אסיפת תלמידי המגיד בתקמ"ב אולם מסתבר מן הכתוב שנערכה בעקבות חרמות תקמ"א הנזכרים לעיל.
- 80 בכתבי חב"ד קוראים למתנגדים "מנגדים" והשווה התמים, א (תרצ"ה), עמ' לג והתמים, ד (תרצ"ו), עמ' לא.
- 81 בין תלמידי המגיד היו שרצו לפתוח במלחמה נגדית כבר בעקבות חרמות תקל"ב והתנגדו לכוף ראשם ולהתפייס ולכן מרמזים הדברים. ראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 8—9 שם הובאה מסורת חסידית לפיה נתכנסו תלמידי המגיד ממזריטש בביתו ורצו להחרים את המתנגדים בשנת תקל"ג אלא שהמגיד עיכב בעדם.

כי יעריכו חרם על המנגדים⁸², אמנם רוב החברים הי' נגד זה ולפי שיעקר המנגדים ראשיהם ומנהיגיהם הי' במדינת ליטא לכן הסכימו כולם לדעת רבנו לצאת בוויכוח עם המנגדים, ובפרט לאחר שעשה מעשה.

באסיפה ההיא דנו ג"כ ע"ד תמיכת רבותינו שבאה"ק ויחליטו אשר גליל וואהלין ישלחו את כספי התרומה בפני עצמם.

בשנה זו נגמרו הה' שנים של התמנות רבנו בתור מסדר כללי⁸³ וימאן רבנו לקבל עליו עוד הפעם התמנות זו מבלי הבט על הפצרת חבריו הרה"ק הרמ"נ מטשרנאביל ועוד.

(ה) בחזירתו מאסיפה זו נסע דרך מינסק ויתעכב בה למען סדר את דבר הויכוח עם המנגדים כפי אשר סדר עוד בחורף העבר עם אחיו הג"ל, וזה דבר הסדר :

מב' המרכזים שווינציאן וסמיליאן יבחרו ז' או ח' אברכים נקובים בשמותם אשר יסבבו בגלילות ווילנא, קאוונא, מינסק ויעשו תעמולה בין המנגדים לדרוש את הכת⁸⁴ שיבואו לעמוד לויכוח להשיב על השאלות אשר ישאלו מהם המנגדים מן התורה בראיות ברורות מש"ס ופוסקים.

ממרכז דובראוונא יבחרו אברכים נקובים בשמותם אשר יסבבו בגלילות שקלאוו ומאהילוב (רוסיא הלבנה) לעשות תעמולה הג"ל.

ועל שבת נחמו יבואו שלושת אברכים—המפורשים ברשימה—למינסק בחשאי ויחכו על ביאת רבנו בחזרתו מוואהלין.

ההחלטה הנוכרת הובאה לפעולתה בדיוק, הודיעו להמרכזים ויבחרו את הנועדים לנסיעות התעמולה וירשמו להם את מקומות ביקורם ויצאו לדרךם.

כחדש ושתיים סבבו הצירים במקומות אשר התוו להם, בבואם לאיזה מקום הי' מכינים⁸⁵ עצמם בשם "מגידים" וידרשו מעל הבימה במוסר ויר"ש⁸⁶, הי' אומרים חי' תורה ודרך אגב דברו גם אודות הכת הפורשת כנפי⁸⁷ ואין

82 כאמור לעיל, היו חסידים שנטו לגמול בהרם נגדי, ואף באסיפת תקמ"ב ניתן ביטוי לעמדה זו, אולם החרם לא יצא אל הפועל ולא ידוע לנו על חרם חסידי לאורך כל שנות המחלוקת.

83 ראה התמים, ב (תרצ"ו), עמ' נ.

84 כינוי שגור לחסידים בכל כתבי המתנגדים שהיה בו משום רמז לכת שבתאי צבי, והשווה וילנסקי (לעיל, הערה 69), עמ' 59: "כתת חשודים", עמ' 72, עמ' 104, עמ' 116: "ולקחו את עצמם לצד מינות כת שבתאי צבי, שם רשעים ירקב". והשווה להלן, ויכוח מינסק, עמ' ט. בנוסח גליצנשטיין במקום ל"דרוש את הכת", "שהם יתבעו את הכת", עמ' פה.

85 טעות דפוס וצריך להיות: מכנים.

86 ויראת שמים.

87 יש כאן מישחק מלים פורשת—פורשת והשווה לביטוי זה נזד הדמע, [מעמעל] תרכ"ב מאמר א פרק א עמ' ה. ח' ליברמן חשב על פי מסגרת השער שמקום הדפוס היה קניגסברג, ראה במאמרו, כיצד חוקרים חסידות בישראל? בצרון שנה טז כרך

עצה ואין תבונה נגדה רק לקרוא את ראשי' לויכוה שיענו על דרכיו (דרכיהם) מש"ס ופוסקים, וייעצו אשר צריכים לבוא בכתובים עם ווילנא ושקלאוו⁸⁸ שיזמינו את ראשי הכת לויכוה.

התחילו מתקבלים ידיעות אשר מכמה ערים ועיירות כותבים לוויילנא ושקלאוו בדרישה להזמין את ראשי הכת לויכוה במקום אשר יגבילו ראשי המנהיגים בוויילנא ושקלאוו. המרכזים החשאים שבוויילנא ושקלאוו⁸⁹ הודיעו אשר בין המנגדים שם שערוורי' גדולה כי נתקבלו הרבה מכתבים מקהלות רבות הדורשים להזמין את החסידים לויכוה, וכבר ערכו כמה אסיפות בנדון זה ועדיין לא באו לידי שום החלטה.

אחר חה"פ נתקבלה הידיעה ממרכז החשאי דוויילנא אשר שקלאוו היא נגד ויכוה עם הכת ווילנא להיפך היא עבור הויכוה, והגר"א⁹⁰ ז"ל הכריע אשר לא ידרשו ויכוה עם הכת, אבל אם הכת תדרוש אזי מחוייבים עפ"י תורה להשיב להם⁹¹.

הי' אחרים אשר יעצו לדרוש מאתם בכתב וגם החסידים ישיבו בכתב, ובכן יהי' מפורסם בכל העולם מעשיהם הלא טובים כי בכתב יכולים לכתוב כ"מ שאומרים עליהם מבלי לחקור אם אמת הדבר או שקר, ובטח לא ידעו החסידים מה לענות כי מגיין יודעים הם גמרא.

הצעה זו נשלחה לשקלאוו ואחרי אסיפה שדנו בזה בכבוד ראש השיבו בשלילה מב' טעמים: א. שיכולים לכתוב רק מה שנודע בבירור וחלק גדול הוא שקר כי הם קרובים יותר אל מקומות החסידים ויודעים כי במה שאומרים עליהם יש חלק דברים של שקר ויש דברים שיש בהם קורטוב של אמת והשאר הגזמה; ב. כי בין החסידים ישנם מופלגים בתורה ובקיאים בבבלי וירושלמי וכו'. בחדש אייר ממלא רבנו ידי אחיו הרה"צ מהרי"ל להודיע לאנ"ש⁹² כדברים האלה: כי לבו ידאב במאד על מצבם של אנ"ש הקשה מרוב הרדיפות⁹³

לב (תשט"ו) עמ' 113 הערה 1. ג' שלום תקן דבריו על פי טפסים אחרים ראה ג' שלום, הפולמוס על החסידות ומנהיגיה בס' נוד הדמע, ציון כ (תשט"ו) עמ' 74 הערה 3, וכן תוספת דבריו של ח' ליברמן, כיצד חוקרים חסידות בישראל? בצרון שנה יו כרך לד (תשט"ו) עמ' 122.

88 מרכזי המתנגדים. מוויילנא יצא החרם הראשון בתקל"ב וקהל שקלאב נמנה אף הוא על ראשי הרודפים וראה לעיל, הערה 78.

89 רש"ו ייסד בשנת תקל"ח מרכזים חשאים של חסידי חב"ד בוויילנא ובשקלאב. ראה ויכוה מינסק, עמ' ב.

90 הגאון ר' אליהו.

91 דברים אלה אינם עולים בקנה אחד עם הידוע לנו על עמדותיו של הגאון מוויילנא שנידה והחרים את החסידים וסירב לבוא עמם בדברים.

92 אנשי שלומינ.

93 כתוצאה מחרמות תקמ"א ביריד זעלווא שהיו חריפים לאין ערוך מחרמות תקל"ב

וידוע הוא ברור כי רק דיבה הוציאו עלינו לפני שרי תורה ואשר ע"כ החליט לפנות בכתב כללי לכל הקהלות אשר על ש"ק נחמו יבוא לעיר מינסק⁹⁴ ויתעכב שם שבועות ב' או ג' וכל אשר לו שאלה או תמיהה על החסידים ומנהיגיהם יבוא אליו והוא מוכן להשיב על הכל בראיות מן ש"ס ופוסקים. ידיעה זו נשלחה מיד לכל המרכזים ועל ידם לכל הישובים והקיבוצים ובמשך כאיזה שבועות נודע (הדבר) בכל המקומות.

המרכזים החשאיים מוילנא ושקאלו הודיעו כי הידיעה ע"ד הויכוח במינסק הלמה ראש בעלי הריב. אמנם הגר"א הגיד דעתו⁹⁵ שצריכים לשלוח צירים בעלי דעה ויצווה להודיע בשמו לשקלאו שצריכים להתוכח.

על חה"ש באו הרבה אורחים מפינות שונות וכולם כאחד ספרו דבר הרדיפות הגדולות מן המנגדים על אנ"ש וגרמא בנוזיקין בעניני פרנסה⁹⁶.

(ו) גם גבאי הקדש של צדקת אה"ק התאוננו כי לרגלי המצב הקשה בפרנסה חסר הרבה לעומת השנה העברה, דבר שגרם צער גדול לרבנו ויעשה לע"ע⁹⁷ הלאה מיחידים למען מלאות את הסכום החסר ושילח בידי הצירים לאה"ק.

אחר אשר שלח את השלוחים עם כסף התרומה לאה"ק ת"ו יצא לדרכו לאסיפת וואהלין כנ"ל ויסע בחזרה דרך מינסק כאמור, בבואו למינסק מצא כבר הרבה אורחים מהמנגדים אשר באו אל הויכוח, גם קבל הזמנה מבית הקהל לבוא לעמוד בדין, וימאן רבנו לבוא לבית הקהל ויאמר כי יבא לאחד המקומות

כפי שעולה מהשוואת נוסחי החרם, גברו הרדיפות והנוקים: "והוסיפו בחרם גדול שלא יהיה להם שום מנין בית התפלה, ושלא יתנו להם לינת ליל ואסרו לנו משיחתם ולעשות מו"מ עמהם ולהתחתן עמהם ולהתעסק בקבורתם וקבורת חמור יקברו ומצוה על כל ישראל ללחום מלחמת מצוה זו", וילנסקי (לעיל, הערה 69), עמ' 105. והשווה תיאור תוצאות החרם מנקודת מבט חסידית: "הרודפים יצאו לרדוף את אנ"ש ושערי הרחמים על אחיהם סגרו. ואנ"ש הוכו מהם ומהמונם בהכאות וחרמות ושמחות בלי חמלה וחנינה כלל", בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 35. ראה מכתב רש"ז לקהל מאהילוב, בית רבי, שם, עמ' 45—51, ודובנוב (לעיל, הערה 43), עמ' 161—165. המלים "מרוב רדיפות" אינן במהד' גליצנשטיין.

94 במינסק היושבת על הגבול בין ליטא ורייסן היה מרכז חסידי עוד לפני תקל"ב ור' מנחם מנדל מוויטבסק ישב בה בסוף ימי המגיד ממזריטש והיה ידוע בתעודות המתנגדים כר' מנדל ממינסק. ראה דובנוב, שם, עמ' 113 ובית רבי, שם, עמ' 12. על מינסק ואירגון היהודים בה ראה לייכטר (לעיל, הערה 67), עמ' 7—73, ועל החסידות במינסק ראה ב"צ גרשוני, "היהדות הדתית מוסדותיה ואישיה", מינסק עיר ואם (לעיל, שם), עמ' 97.

95 דאה לעיל, הערה 91. לא מצאתי סימוכין בספרים הדנים בתולדות הגאון מוילנא לדברים אלה.

96 ראה לעיל, הערה 93.

97 לעת עתה.

אשר הרבה אנשים יוכלו להיות נוכחים, בעת הויכוח ועפ"י הוראת בי"ד הוגבל מקום הויכוח לאחד הבתי כנסיות.

רבנו פנה אז אל הבי"ד בבקשה היות שא"א להתווכח עם קהל גדול של מאות אנשים, אשר ע"כ הוא מציע אשר המתווכחים יהיו רק אלו אשר ישיבו לו על הקושיות שיציע להם באיזה סוגי' ויפרשו לו הדברים כראוי המה יהיו המתווכחים.

הבי"ד ענה כי יעיינו בדבר, ויקראו לאסיפה חשאית ואחרי משא ומתן ארוך החליטו אשר תחילה ישיב רבנו על השאלות אשר יציעו לפניו ואח"כ יוכל רבנו לשאול את שאלותיו בדברי תורה. בינתיים באו למינסק איזה מאות איש ממקושרי רבנו ממקומות רחוקים לבד מהמרכזים הקרובים, ורבנו הגיד לפניהם תורה בבית הכנסת ובהיות הבית כנסת פתוחה לכל, באו לשמוע גם הרבה מהמנגדים ובהם כאלו אשר קו שיוכלו למצוא בדבריו משהו להתגולל עליו.

התורה פעלה רושם רב על כל השומעים והמנגדים לא מצאו ידיהם ורגליהם, והתפשטה השמועה בעיר כי ראש הכת אמר תורה משיחתן של שרפי קדש והלהיב את כל הלבבות וכה נתגלגלו הדברים מפה לפה, וכל אחד הוסיף נופך משלו עד שהגיעו הדברים לנוסח כזה שהרב של החסידים בעת אמירתו תורה נראו שרפי מעלה עד כי היו כאלה שנלהבו באש של מעלה פתגם בפי ההמון התחיל מהלך שהרב דחסידיים הוא בע"ש⁹⁸ ומשמשי שרפי קדש. אבל הלומדים ובני תורה רוח אחרת היתה אתם שמיעת התורה פעלה עליהם באופן נפלא ובתוך הגיעה תשובת הבי"ד אשר אחר שבת קדש יובהרו סגל חבורת לומדים אשר יבחנו את הרב בסוגיות שונות.

במינסק לא הי' עדיין מנין של אנ"ש ולפי שבעת ההיא כבר הנהיג רבנו את נוסח התפלה שלו⁹⁹, מצאו פרנסי הקהלה לנכון לתת מקום לתפלה לרבנו ולהאורחים שבאו עמו שיוכלו להתפלל שם כחפצם.

במינסק הי' מתפללים וותיקין ולכן לעת תפלתו של רבנו, בשעה התשיעית כבר היו המתפללים אחר סעודת ש"ק, ויתקבץ קהל רב לשמוע אל הרינה ואל התפלה של רבנו הגדול והחסידיים.

רבנו הגדול התפלל וגם קרא בתורה בעצמו והי' דיקן גדול גם בניגוני הטעמים מה שהפליא את השומעים.

98 בעל שם.

99 רש"ז הנהיג נוסח תפילה מיוחד מוגה על-פי סידורים רבים והכניס שינויים בסדר התפילה. בשנת תקס"ג הדפיס בשקלאב סידור תפילה בנוסח שערך והגיה וראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 167—170; אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 11), עמ' קכ—קכד; א"מ הברמן, "שערי חב"ד", עלי עין — מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן, ירושלים תשי"ב, סעיפים 135—177. רשימת השינויים מובאת בספרו של רודקינזון (לעיל, הערה 27), עמ' 97—110.

על הרוב ה' רבנו הגדול קורא בתורה בעצמו בנגינה מדוייקת בדקדוק רב לפי חוקי הדקדוק, מספרים אשר אף כי מבטאו ה' אשכנזי ולא ספרדי מ"מ ה' ניכר במבטאו¹⁰⁰ הבדל בין ע' לא' ובין ח' לכ' כדרך הספרדים. בעת קריאתו בתורה ה' עומד לימין מכוסה בטליתו על פניו ולא היו רואים רק הדיקנא קדישא והעולה לתורה ה' עומד לשמאלו, מספרים אשר לפעמים ה' מגביה טליתו ומסתכל בהעולה לתורה, כמה פעמים אירע שהעולה ה' מתעלף מרוב פחד.

חסידי רביה"ג היו מספרים שמי שזכה להיות מהקראים בתורה כאשר רביה"ג ה' קורא בתורה זכה לאור גדול.

המנין של רבנו ה' מתפלל מלה במלה, תפלת החול היתה נמשכת כשעה וחצי ולפעמים שעה ושלישית רבעי שעה ותפלת ש"ק כפליים ויותר מלבד זמן קריאת התורה.

הסדר היפה, המשמעת של החסידים והמקיף הכללי של התורה והעבודה עשה רושם גדול על הקהל שנאסף לראות ולשמוע מהנעשה בבית הכנסת שרביה"ג מתפלל בו.

במשך יום הקיץ הארוך נתפשטה השמועה בעיר ואין כל פלא אם לעת סעודה השלישית נתקבץ¹⁰¹ גדול אשר לא הכילו כותלי ביה"מ¹⁰² ועוד טרם בא רביה"ג החליטו להוציא את הבימה מבית הכנסת למען יוכל כל הקהל לשמוע את תורת רבנו, רבים מהנאספים מחו נגד זה ואמרו שאין לעשות כן בשבת מפני טלטול, משא, ואוהל, אבל מרוב הנאספים לא נשמע קולם, וכעודם מדברים והבימה כבר נשאת החוצה.

מהחסיד ר' אבא ז"ל מצאשניק¹⁰³ שמעתי אשר אביו¹⁰⁴ ראה (כמה) פעמים את רבה"ג ואח"כ ה' מקושר לבנו כ"ק אדמו"ר האמצעי¹⁰⁵, וחוננו ה' מקושר להרה"ק ר' אהרן מסטארישטעלע¹⁰⁶.

(ז) ר' אבא זה בהיותו בן י"ב שנים נתארש, וכאשר הגיע לבר מצוה לקחו

100 טעות דפוס וצריך להיות במבטאו.

101 חסרה מלה — קהל, וכך במהד' גליצנשטיין.

102 בית המדרש.

103 על ר' אבא מצאשניק ראה התמים, א (תרצ"ה), עמ' פ; שם, ח (תרצ"ח), עמ' ח—ט. במהד' גליצנשטיין נוספות כאן המלים (מספר כ"ק אדמו"ר מוהרי"צ).

104 כנראה הוא בנו של ר' צבי הירש מצאשניק שהסכתו הובאה בראש ספר עבודת הלוי, לבוב תר"ב.

105 האדמו"ר האמצעי הוא ר' דבער (תקל"ד—תקפ"ח), בנו הבכור של ר' שניאור זלמן מלאדי. ראה עליו בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 183—204; א"ח גליצנשטיין, ספר התולדות אדמו"ר האמצעי, כפר חב"ד תשל"ח; L. Jacobs, *Tract on Ecstasy, Lon-* don, 1963.

106 ר' אהרן הלוי בן משה הורוויץ מסטארושלה (תקכ"ו—תקפ"ט), תלמידו המובהק

המיוול"ח¹⁰⁷ לסטארשעלע ולפי שחותנו הי' מקורב גדול שם לכן¹⁰⁸ גם הוא להתקרבות.

מענין מאד סיפורו על דבר היותו בפעם ראשונה ביחד עם המיוול"ח אצל הרה"ח¹⁰⁹ ר' אהרן וצ"ל הנ"ל.

דבורו של ר' אהרן — סיפר ר' אבא — הי' להבת אש וכאשר הי' מזכיר שם רביה"ג הי' עומד מלא קומתו וזמן פסק מלדבר מרוב דביקות.

את התורה שאמר הרה"ח הר"א¹¹⁰ וצ"ל אינו זוכר וגם לא הבין אותה כ"א ראה ושמע ולפי דבריו "האט זיך אריינגיזעצט יר"ש אין הארצען"¹¹¹.

וכשנכנס עם המיוול"ח אל הרה"ח הר"א וצ"ל סיפר להם הרה"ח הר"א "ווען מיר זיינען גיווען זיבעצען יאהרן האבען מיר זוכה גיווען צו זעהן דעם הייליגען רבי'ן, מיר זיינען גיווען פון דער חברי' וועלכע זיינען גיקומען קיין מינסק און האבען זוכה גיווען צו זעהן דעם רבי'ן אין דעם מעמד ומצב פון א שר צבא ד'"¹¹² והתלהב ורץ בחדרו אנה ואנה ודבר לעצמו, געטליכקייט, הייליגקייט¹¹³, איי איי וכה שהה¹¹⁴ זמן ארוך ואח"כ המשיך סיפורו ע"ד הויכוח אז במינסק.

טויונטער מענטשען זיינען דאן געווען אין מינסק אופין שול הויף¹¹⁵ און ווען דער הייליגער רבי איז ארויף אויף בימה איז גיפאלען א פחד אלקי אויף אלעמען און מען איז גישטאנען אזוי ווי די אידען זיינען געשטאנען לעבען בארג סני¹¹⁶.

של רש"ז, מחברם של הספרים שערי היחוד והאמונה, שקלאב תק"פ; שערי העבודה, שקלאב תקפ"א; עבודת הלוי, לבוב תר"ב. ראה אודותיו ר' אליאור, "תורת האלוהות ועבודת השם בדור השני של חסידות חב"ד", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו. L. Jacobs, *Seeker of Unity*, New York 1966.

107 המיועד להיות חותנו.

108 חסרה מלה, במהד' גליצנשטיין, זכה.

109 הרב החסיד.

110 הרב אהרון.

111 התישבה יראת שמים בלבבות. (נקבעה יראת שמים בלבבו) במהד' גליצנשטיין אין מובא המקור בידיש.

112 כשהיינו בני שבע-עשרה שנה זכינו לראות את הרבי הקדוש. אנחנו היינו מהחבריא שבאנו למינסק וזכינו לראות את הרבי במעמד ומצב של שר צבא ה'.

113 אלוהות, קרושה.

114 טעות דפוס וצ"ל: שהה.

115 שולוהויף היה כינויו של בית המדרש הגדול שהיה בית הכנסת המרכזי במינסק. השולוהויף, היה מרכז היהדות במינסק והיה רחב ידיים והכיל בקרבו מקום אלפי מתפללים. ראה ב"צ גרשוני (לעיל, הערה 94), עמ' 88—89.

116 אלפי אנשים היו במינסק בחצר בית הכנסת וכשהרבי הקדוש עלה על הבימה נפל פחד אלקי על כולם וכולם עמדו כמו שהיהודים עמדו בהר סיני.

און — סיפר ר' אבא בשם הרה"ח ר' אהרן — ווען דער רבי האט אנגיהובען די תורה מיט די וערטער שמע ישראל איז דער גאנצער שול הויף גיווען פארחאפט פון דער הייליגער התלהבות, דאס רבינ'ס אויסזען און זיין קול זיינען גיווען מאוייס' דיג און אויף אלעמען איז געפאלען א אימה ופחד של יר"ש¹¹⁷.

בשנת תרס"ד באחד הימים בהיות רוחו של ר' אבא טובה עליו נתן לי העתקה מן הדרוש שאמר אז רביה"ג במינסק כפי אשר מצא בהניירות של עובדו חותנו ז"ל שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד, שמע ישראל א איד דערהערט אז הוי' אלקינו, אז כחנו וחיותינו איז שם הוי', יו"ד חכמה, ה' בינה, ו' מדות, ה' מלכות, ה' אחד ווי אלץ איז מיוחד באחדות גמורה.

נאר דאס איז דאך אלץ מצד הנשמה וואס איר השגה איז ראי' אלקות במוחש, אבער אז די נשמה קומט אראפ אין גוף, און אפי' אז מוחו איז ממולא מיט תורה איז דאס אלץ אין השגה¹¹⁸, איז די עצה היעוצה תשובה לאהפכא חשוכא דהשגה לנהורא דהתפעלות הלב.

וכאשר יתבונן האדם שנשמתו והוא שליחי הקב"ה להאיר את חשך העב הכפול ומכופל דעוה"ז¹¹⁹ הגשמי ולעשותו בעבודתו בתורה ותפי' וקיום המצוות באהוי"ר¹²⁰ לכלי לאלקות כדכתיב נר הוי' נשמת אדם¹²¹, כמו שהנר מאיר חשך הבית, כן הנשמה ע"י העבודה דתומ"צ¹²² מאיר חשך העולם, וע"ז כתיב והי' ברכה בקרב הארץ¹²³ להמשיך בחי' ברוך הוי' מן העולם להיות גילוי שם הוי' מעלמא דאתכסיא לעלמא דאתגליא, וגילוי זה הוא שיהי' התפעלות¹²⁴ בלב האדם מקרב איש ולב עמוק לצאת הנפש מנרתיקה ולהיות כלתה נפשי להוי' וזהו הוי' אחד.

וכאשר האדם יעמיק דעתו שעה ארוכה כי מצד הנשמה אין שום מגיעה בעבודה זו אלא שגופו החומרי ושכלו הגס והקר מעכבן, ויעמיק להתבונן בגודל עונש

117 כשהרבי פתח התורה עם המלים שמע ישראל, כל הנאספים בשולהויף (חצר בית המדרש) היו חדורי התלהבות קדושה. מראה הרב וקולו הטילו יראה ועל כולם נפלו אימה ופחד של יראת שמים.

118 אך זה הכל מצד הנשמה מה שהשגתה (של הנשמה) זו ראי' אלקות במוחש, אבל כשהנשמה יורדת לגוף, אפילו אז מוחו ממולא עם תורה, הכל הוא רק בהשגה.

119 דעולם הזה.

120 באהבה ויראה.

121 משלי כ כז.

122 דתורה ומצוות.

123 בראשית יב ב.

124 התפעלות, שמה החב"די של ההשגה הרוחנית המבטאת את פסגתה של עבודת השם. וראה ר' דובער, קונטרס ההתפעלות, ורשא תרכ"ח; ר' אליאור, "המהלוקת על מורשת חב"ד" תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 177 ואילך.

של שליח המלך שמעוות שליחותו וגודל עוצם ההיזק שגורם בכל עניני המלוכה ובפרט בשליחותו של ממה"מ¹²⁵ הקב"ה אשר בגלל זאת יתרחק מהיכלא דמלכא עילאה ויבלא¹²⁶ בגלגולים רבים, ואז עוד כולי האי ואולי, וכתיב היום לעשותם¹²⁷ הנה יתלהב ויתלהט בלהבת שלהבת בצעקה פנימית אליך הוי' נפשי אשא¹²⁸ ושב ורפא לו¹²⁹.

החסיד ר' אבא כשהי' מספר לי¹²⁹ סיפור זה, הי' מתלהב כולו והי' אומר כי אף שאח"כ זכיתי לראות את אדמוהא"מ¹³⁰ ולהתקשר לאדמו"ר בעל הצ"צ¹³¹ מ"מ לעולם לא אשכח את אשר ראיתי ושמעתי אז מפי החסיד — א חסיד, א צדיק, א קדוש וטהור, אבער ניט קיין רבי¹³² — הר"ר אהרן, כשחזר את מא' רביה"ג הנ"ל, הי' בשעה ההיא כמו בשמעו דבר ה' יוצא מפי קדש הקדשים רביה"ג, וכאשר סיים (ר' אהרון) את המא' אמר און פון יעמולט אן זיינען מיר צוגיבונדין¹³³ בקשר של קיימא.

ש"ק ההוא טיהר את האויר במינסק ופעלה השפעה מרובה על כל הקהל וביתר על בני התורה, וביום הראשון יצא כרוז מטעם הבי"ד כי ביום השלישי יהי' ויכוח של פלפול בעניני תורה עם רבם של הכת.

(ח) הרה"צ ר' יצחק אייזיק¹³⁴ בהר"ד¹³⁵ ז"ל — נולד בסמילאוויטש בשנת

125 מלך מלכי המלכים.

126 טעות דפוס. צריך להיות ויבוא.

127 דברים ז יא.

128 תהלים כה א.

129 ישעיה ו י.

129א במהד' גליצנשטיין במקום 'לי', (מספר הרבי מוהרי"צ ז"ע).

130 אדמו"ר האמצעי.

131 צמח צדק, האדמו"ר השלישי לבית חב"ד, ר' מנחם מנדל בן ר' שלום שכנא (תקמ"ט—תרכ"ו), נכדו של רש"ז בן בתו דבורה לאה וחתן בנו האדמו"ר האמצעי.

ראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 219 ואילך.

132 אבל לא רבי. איני יודעת למה הכוונה.

133 ומאז ואילך אנחנו קשורים בקשר של קיימא.

134 על ר' יצחק אייזיק אב"ד ויטבסק (תקכ"ח—תרכ"ז) ראה הערה 16 במבוא. ר' יצחק אייזיק נתן הסכמתו לשולחן ערוך של רש"ז, לליקוטי תורה זיטאמיר תרי"א, לספרו של ר' אהרון הלוי מסטארושלה עבודת הלוי, לבוב תר"ב, ולסדר תפלה של רש"ז, ורשא תרכ"ז. בשער ספרו פני יצחק, ווילנא תרס"ט, נאמר: "הרב הגאון הגדול... יצחק אייזיק בהר"ד... אשר היה אב"ד ונשיא עדת ישראל בק"ק ויטבסק כשמונים שנה. שנותיו כמאת שנה והיה תלמיד מובהק לאדמו"ר הזקן".

135 שם אביו של ר' יצחק היה ישעיה כפי שעולה מקורותיו המפורטות בהתמים, ד (תרי"ו). עמ' כח—מב. אולם בבית רבי כתב יצחק אייזיק בהר"ד אב"ד ויטבסק כמו בתעודה שלנו. בהסכמתו לליקוטי תורה, זיטמיר תרי"א, חתם ר' יצחק אייזיק במוהר"ם בהר"ד ובהסכמתו בעבודת הלוי חתם יצחק אייזיק בהר"ר אב"ד דק"ק וויטעפסק, וכך אף בהסכמתו על סדר תפלה לרש"ז, ורשא תרכ"ז, בשער ספרו

תקכ"ח והי' רב ואב"ד בעיר וויטעבסק ונפטר שם בן צ"ח שנה בשנת תרכ"ו, וכ"ק אאזמו"ר¹³⁶ מוהר"ש¹³⁷ נסע לוטעבסק ללוותו לבי"ע¹³⁸ כי ידידות גדולה היתה ביניהם — סיפר להוד כ"ק אאזמו"ר מוהר"ש אשר אז בשנת תקמ"ג הי' הוא בן ט"ו שנה והי' ת' מובהק אצל הראש-ישיבה ר' זעמיל סטוצקער¹³⁹ — מי הוא לא אדע, כ"ק אאזמו"ר הי' מספר שכשהי' ר' אייזיק הנ"ל מזכירו פלעגט ער זיך פארגיינ¹⁴⁰, (להעיר שבקובצי התמים במאמרי אבות החסידות שם באריכות יותר)¹⁴¹ — ומפני שהי' מן התל' המובהרים אצלו לקחו ר' זעמיל אתו יחד עם עוד חמשה תל' לנסוע למינסק אל הויכוח, ר' זעמיל כבר הי' אז זקן בן שמונים וגאון מפורסם, ומבלי הבט על זקנותו נסע יותר על מאה ויארסט בכדי לנסות את רבן של הכת.

אם יזכני השו"ת — אמר לתלמידיו — להציל את רבן של הכת מרשת של מינות שנפל בה בטעות — כי לפי התורה שאומרים בשמו ניכר שהוא למדן ורק מעשה שטן הוא שנפל למינות — אז בבואי לעוה"ב אדרוש עוד נתח לויתן בעבו"ן¹⁴².

בבואינו למינסק — סיפר הרה"ח ר' אייזיק לכ"ק אאזמו"ר — כבר הי' שם הרבה אורחים שבאו עפ"י צווי הגר"א וקריאת חכמי מינסק, וכן הרבה מהחסידים, וביום ב' לביאתי בא גם רביה"ג אבל היתה אזהרה גדולה אלינו שלא ללכת אליו ולא להפגש עם אנשיו, והעובר יוקנס¹⁴³.

פני יצחק, וילנא תרס"ט, כתוב יצחק אייזיק בהר"ד ואין מתפרש שמו של אביו. וכנראה הטעות נפלה בדברי ר' יוסף יצחק שכן בשו"ת שלו חותם ר' יצחק אייזיק בהר"ד. ככל הנראה בהר"ד הוא שם משפחה ולא ראשי תיבות של שם האב, ובתרגום לרוסית בשער ספרו פני יצחק הפך שמו לר' יצחק בוגורד ואני מודה לפרופ' שמעון אברמסקי שהסב את תשומת לבי לכך. בספרו של י' מונדשיין, מגדל עז, כפר חב"ד תש"מ, עמ' כה מתפרש שם אביו, משה. ואינו מציין התסמכתא לכך.

136 אדוני אבי זקני מורי ורבי. סבו של ר' יוסף יצחק הוא ר' שמואל בן ר' מנחם מנדל הצמת צדק. במהד' גליצנשטיין נשמטו המלים וכ"ק אאזמו"ר.

137 מורנו הרב רבי שמואל.

138 לבית עולמו.

139 ר' זעמיל סטוצקער רבה של קאבילניק היה דודו של ר' יצחק אייזיק מוויטבסק בעל דודתו אחות אמו והיה תלמידו של ר' יחיאל הילפרין בעל סדר הדורות במינסק וראה אודותיו בהרחבה התמים, ד (תרצ"ו), עמ' לב—לב. המלים 'מי הוא לא אדע' נשמטו ממהד' גליצנשטיין. כל המשפט מהערה 139 עד הערה 141 נשמט שם !

140 היה מאבד נשימתו (?)

141 ראה לעיל, הערה 139.

142 בעבור זה.

143 כל הקטע אינו מצוי במהד' גליצנשטיין! וגם המשפט בקטע הבא — הרה"ג ר' אייזיק היה קוראם בשם ולא אדע אם ביאר גם מהותם אנוכי קבלתי רק השמות הללו — הושמט.

ביום השני היתה התועדות גדולה מן האורחים הגאונים, והזקנים שבהם ישבו בראש, בין הזקנים ביותר: — הרה"ג ר' אייזיק הי' קוראם בשם ולא אדע אם ביאר גם מהותם, אנכי קבלתי רק השמות הללו, — ר' צאלקע, ר' שמעון'לע, ור' זעמיל הנ"ל, ר' צאלקע הי' מהלומדים הראשונים אצל הגר"א¹⁴³ בהיותו צעיר לימים, הי' בקי בש"ס רש"י ותוס' בע"פ באותיותיהם ממש, והי' קצר הראות ורוב לימודו הי' בע"פ בקול ובזמרה כקורא בספר, ר' שמעון'לע הי' בקי בבבלי בטוב אמנם עיקר גאוניותו הי' בירושלמי ורמב"ם וגם הי' בעל סברא גדול, ור' זעמיל נוסף על גאוניותו וגודל שקידתו הי' איש תמים, לא הי' מסתכל חוץ לד' אמותיו ולא שח שיחה בטלה מימיו, ר' זעמיל — סיפר הרה"ג ר' אייזיק — הי' בקי גם בקבלה כי ישב כחמשה שנים בתור פרוש בשיבתו של הגאון ר' יחיאל בעל סדר הדורות במינסק¹⁴³ ולא עברה עליו לילה א' שלא הי' קם לחצות, ומשבת לשבת לא טעם טעם בשר.

על ההתועדות הנ"ל התיירו ראשית כל הנידוי שנידו בשנת תקל"ב¹⁴⁴ את כל תל' הה"מ ממייעוריטש וכל הנוהים אחריהם, אח"כ פתח ר' צאלקע בקול בוכים וידבר לפני הנאספים ע"ד התחדשות כת המינים¹⁴⁵ ואשר מעשה שטן מצליח ונמשכים אחריהם הרבה אנשים וגם הרבה לומדים ויודעי תורה ויר"א¹⁴⁶ על פניהם ורק בטעות נמשכים אחרי דעות משובשות שלהם, וא' מהנאספים קרא ע"פ את רשימת החטאים של הכת.

ושלוחים באו מן הבי"ד ויודיעו להועידה מהנעשה בעיר, כי הרבה בני תורה אימשכי אבתרייהו ואשר הרב של הכת אמר תורה ב' פעמים, והראה מעשה כשפים כי בעת אמירתו נראו מלאכים, גם ישנם עדים כי חללו את הש"ק בפרהסיא כי שלטלו את הבימה מביהכנ"ס אל החצר.

ר' זעמיל בכה בכי רב על הצרה הגדולה, אח"כ החליטו מי ומי יהי' הבוחנים את הרב בלימוד ויסדרו את כל דברי הנסיון שיבחנוהו, וגם החליטו אשר יום הויכוח יהי' יום צום ואמירת סליחות.

¹⁴³ לא מצאתי את שמו ברשימת תלמידי הגר"א וראה י"ה לעוין, עליות אליהו, ורשה תר"עד, עמ' כח—ל.

¹⁴⁴ ר' יחיאל בן שלמה הילפרין (1660—1747) בעל סדר הדורות (קארלסרוהא תקכ"ט) ואב"ד מינסק בשנים תע"ב—תק"ב, ייסד ישיבה בהלוסק ואחר-כך העתיק מושבו למינסק. על ישיבתו במינסק וסדרי הלימוד בה ראה התמים, ד (תרצ"ו), עמ' לג ובן ציון גרשוני (לעיל, הערה 94), עמ' 91.

¹⁴⁵ בשנת תקל"ב החלה המלחמה המאורגנת בחסידים עם הטלת חרם בוויילנא אחרי פסח תקל"ב על ה"כת" ומשלוח איגרות לקהילות ליטא, רייסן וגליציה בהן נתבקשו לצאת בעקבות קהל וילנא. וראה וילנסקי (לעיל, הערה 69), עמ' 27—74.

¹⁴⁶ בשם זה נקראו החסידים בכתבי המתנגדים וראה וילנסקי, שם, עמ' 106, 115. ¹⁴⁶ ויראת אלהים.

היום הגדול בא, הבי"ד בא אל מקום הנועד, רביה"ג בא בלוית ב' אחיו הגאונים הנ"ל וגם איזה מהחסידים הבאים בימים והרבה אברכים צעירים. בבוא רביה"ג פנו לו מקום ללכת אל מקומו שיעדו לו טרם גשתו למקומו כו', חיל ורעדה אחזתנו — סיפר ר' אייזיק — בשמעי את קולו הרועד באמרו הפסוק ואני ברוב חסדך¹⁴⁷ וכשהגיע למילת ביראתיך נפל פחד על כל הנמצאים באותו מעמד, אח"כ ישב רבנו על א' הספסלים שעמד קרוב למקומו ויאמר את המזמור קל"ד בתהלים, ובגמרו עמד וילך אל מקומו המיועד לו.

נפלאתי — סיפר ר' אייזיק — לראות כי גם שעה א' לבנה לא נראה בוקנו. אחרי כן נגשו אל הבחינה והנסיון, שארך כח' שעות, ורבינו השיב על כל השאלות במחק שפתיים ובשפה ברורה.

(ט) הגדולים הבוחנים נתפלאו על עומק שכלו ותוקף זכרונו ובקיאותו הנפלאה להגיד כל דבר בלשונו.

ככולתם לבוחנו, אמר רבנו אשר יש לו איזה ענינים בלימוד וחפץ להרציא אותם לפני הגאונים הבוחנים.

לשמע שאלות רביה"ג הוטל סער בין הלומדים והבי"ד הכריז המשך הויכוח נדחה ליום המחרת, ועכשיו יתפללו מנחה בקריאת ויחל כי הבי"ד וכל המשתתפים בויכוח מתענים על אשר הוכרחו לשבת יחדיו עם מי שהי' בנידוי מכבר.

נשבר ונדכה מן התענית — סיפר ר' אייזיק לכ"ק אאזמו"ר — בא מורי ר' זעמיל אל האכסניא, ועייף ויגע מן העיונים הגדולים במשך היום ויאמר לתלמידיו כי כנסי' זו היתה מעין לשכת סנהדרין, ואשר הרב של הכת הוא גדול בתורה ובעל מוח חריף ורחב אבל כפה"ג איזה דבר רע קרה לו ר"ל¹⁴⁸.

אחרי אשר טעם מעט אמר לכולנו שלא יכול לתפוס היטב שאלותיו של רבן הכת וע"כ חפצו מחר בבקר להתראות אחר ותיקין עם חבריו ר' צאלקע ור' שמעון'לע.

השמועה התפשטה כי רבן של החסידים השיב על כל השאלות ששאלו אותו, אבל על השאלות ששאל הוא את הגאונים לא מצאו מענה ודחו הדבר ליום השני והתרגשות גדולה נראתה בין הלומדים המנגדים.

ביום השני אחר תפילת ותיקין התועדו הגאונים לישא וליתן ביניהם על מצב הדברים בכלל ועל שאלותיו של רבינו בפרט.

ר' זעמיל התעסק בשאלותיו של רבינו ואחרי העיון התאנח ויאמר שהרב שלהם הוא חריף גדול ובעל סברא גדול ואשר הוא אינו מוצא ישובים לשאלותיו. בינתיים בא צירי¹⁴⁹ הבי"ד ויאמר כי שמועה נתפשטה בעיר אשר הרב של הכת נצח ואשר ע"כ מוכרח הדבר להתאסף קודם חצות ולסדר תשובות נכונות

147 תהלים ה. ח.

148 רחמנא ליצלן.

149 צריך להיות ציר.

על כל שאלותיו. הגאונים נתאספו יחד ויתפלפלו ביניהם ובשעה הרביעית הלכו כולם אל מקום המיועד לויכוח, הביה"מ ה' כבר מלא מפה לפה, ושליח הבי"ד הלך להזמין את הרב.

בהכנס רביה"ג הושלך הס בביה"מ, רבינו נהג כדאמתול וביישבו על מקומו עמד ר' צאלקע ויכריו: בשם הבי"ד ובשם הגאונים הנאספים פה הנני דורש מן הרב של הכת שיתן מענה ברורה ע"פ תורה על מנהגים החדשים¹⁵⁰ אשר הנהיג הוא וחביריו, כי חושדים אנו אותם בשרש פורה ראש ולענה הש"צ ימ"ש¹⁵¹.

רביה"ג עמד על מקומו ויאמר: ע"פ החלטת הבי"ד הותנה בינינו שמראש הנני צריך להשיב על השאלות אשר ישאלוני הגאונים הנאספים, וצריכים להשיב על השאלות את אשר אשאל, על אשר ישאלוני כבר עניתי ועכשיו הנני מוכן ומזומן לשמוע את אשר ישיבו לי על שאלותי ואח"כ אשיב בעזה"י תשובה ברורה על החדשים שחושדים אותנו, ואוכיח אי"ה מן התורה שדרכנו אמת וצדק, אנכי קיימתי פסק בי"ד והנני דורש ע"פ התורה כי גם הצד השני יקיים פסק בי"ד ויענה על כל שאלותי בענייני התורה.

סער גדול קם בין חברי הבי"ד, אלו אומרים שלא להתווכח בסברות באנו כ"א לברר את הדרכים החדשים אשר הנהיגו החסידים, והללו אומרים שצריכים תחילה להשיב על שאלות הרב.

לסוף אחרי שעה ארוכה של קטטה ומריבה הכריז הבי"ד כי ע"פ דינא בגמ' שמעתתא בעי צלותא ואין הזמן גרמא, ע"כ החליט הבי"ד כי על שאלות הרב יתרוצו הגאונים בזמן אחר ועכשיו יבררו את הקושיות שישנן על דרכי הכת.

רביה"ג קם ממקומו ויאמר: גאוני ישראל! שמעתתא דא / שדוחים בקנה / מרפסן איגרי כדפרש"י במקומו בקידושין ס"ג ע"ב, בפעם הראשון כשבאתי למורי הה"מ ממזוריטש שאלתיו ענין זה שהצעתי לפניכם ויען אותי כזה: ויהזור את המענה של הה"מ עם ביאור ארוך שנמשך זמן ארוך.

הבי"ד וחביריו מצאו עצמם נעלבים והגאון ר' שמעון'לע יצא בדרוש ארוך ויבאר שדרכי הקבלה הם סכנה גדולה ורבים חללים הפילה¹⁵², ומצינו גדולי

150 לטענה זו בדבר המינהגים החדשים שהנהיגו החסידים החוזרת בכל החרמות, השווה וילנסקי (לעיל, הערה 69), עמ' 45: "נחלקים מתוך העדה... מאכין זיך מנהגים חדשים..."; שם, עמ' 40: "ידתיהם שונות מכל עם הישראלי"; שם, עמ' 50: "המחדשים מקור נפתח לבית ישראל במינהגים שונים", ועוד.

151 השבתי צבי ימח שמו. החשדת החסידים בשבתאות עמדה מאחרי הרדיפות והחרמות כפי שעולה מדברי הגאון מווילנא, וראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 8.

152 לעניין הגבלת העיסוק בקבלה בעקבות המשבר השבתאי וספיחיו הפראנקיסטיים ראה חרם ועד הרבנים בברודי בזמן הפולמוס נגד הפראנקיסטים בתקט"ז. באותו חרם הוטלו הגבלות חמורות על לימוד הקבלה בכלל ובייחוד על לימוד קבלת

התנאים ומ"מ נפגע (נפגמו) בדעות, וע"פ הידיעות שישנם אצל הבי"ד נחשדת הכת הזאת בדברים שבות¹⁵³, ולכן מכריזים אנחנו בשם התורה ובשם גדולי ישראל שהכת הזאת היא נגד התורה.

(י) כרגע נהפך הביהמ"ד לים זועף והרעש הולך וגדל. הייתי אז בעל-כח גדול — סיפר ר' אייזיק לכ"ק אאזמו"ר — ודחקתי עצמי בין המריבים ולא יכולתי לעמוד על דבריהם, הללו צועקים מדוע לא ביררו את הטענות, והללו צועקים כי מנודים המה ואסור לבוא עמהם בדברים.

קשה לתאר את הרושם הלא טוב שעשה הדבר על בני התורה והרבה מהאברכים שהי' באותו מעמד החליטו לנסוע אל רבינו ולהתקשר אליו.

מורי ר"ז אומר שהתנהגו עם החסידים שלא כדין, ומצטער ע"ז מאד ורואה הוא שהרבה שקרים טפלו על החסידים.

זאת היתה הפעם הראשונה — אמר הרה"ג ר' אייזיק — אשר שמעתי מפי מורי השם חסידים כי בכל עת ה"י מרגלא בפומי' "הכת רחמנא לישזבן".

מורי זעמיל שבת אז במינסק, ושיחה היתה לו בענין זה עם הגאון ר' חנוך העניך שיק משקלאוו¹⁵⁴, ושיניהם החליטו כי לא טוב עשה הבי"ד עם ההכרזה הנ"ל, והגאון ר' העניך שיק אמר מיין פנחס¹⁵⁵ זאגט אז ער וועט אוועק פארען צו די חסידים.

אנכי — סיפר הרה"ג ר' אייזיק — הייתי עוד אצל מורי ר' זעמיל לערך ג' שבועות, ואח"כ גיליתי את אזנו שבדעתי לנסוע לליאזנא אל הרב של החסידים, כ"ז¹⁵⁶ שתק ולא השיב מאומה וכעבור איזה ימים נתן לי את הסכמתו ויברכני על דרכי.

האר"י, שלא הותר העיסוק בה אלא אחרי גיל ארבעים. ראה י' תשבי, "הרעיון המשחית והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות", ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 4, 25, ומ' בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, א, תל אביב תרצ"ד, עמ' 126—135.

153 טעות דפוס ולפי העניין נראה שצריך להיות "שבתאות" או דברים שבדת. ובמהד' גליצנשטיין שם שלוש נקודות.

154 ר' חנוך העניך שיק משקלאב, נכדו של בעל התוספות יום טוב, היה רבה של שקלאב ומראשי המתנגדים. ראה אודותיו א"ח גליצנשטיין, ספר התולדות (לעיל, הערה 105), עמ' 172, 204.

155 ר' פנחס רויזעס משקלאב, בנו של ר' חנוך העניך שיק התקשר לרש"ז בעקבות ויכוח מינסק והיה תלמיד מובהק שלו. נמנה על כותבי תורתיו של רש"ז ועל מנהיגי חב"ד. ראה אודותיו בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 140; התמים, ב (תרצ"ו) עמ' סג; שם, ח (תרצ"ח), עמ' כד, כה, כח. וראה: מאמרי אדמו"ר הזקן — הנחות הר"פ ז"ל, ברוקלין תשי"ז, עמ' קצא. לגירסות אחרות השווה גליצנשטיין (לעיל, הערה 105), עמ' 132—133, 167. וגליצנשטיין, התולדות 1976, עמ' קי שם עולה שהיה חסיד רש"ז כבר משנת תקל"ט, ארבע שנים לפני ויכוח מינסק.

156 כמה זמן.

אחרי חה"ס באתי לליאונא ואז מצאתי עוד איזה אברכים שהכרתים במינסק שם בעת הויכוח, גם באו איזה אברכים משקלאוו וביניהם ר' 157 בנו של ר' העניך שיק הנ"ל, ולמדתי שם כל החורף לא כשאר האברכים שלמדו רק ג' חדשים כחוק הקצוב.

דודנו הגאון מהרי"ל, אחי רביה"ג, סיפר לכ"ק אאזמו"ר הרה"ק בעל צ"צ אשר בעת הויכוח במינסק הנה ביום הראשון הי' בשמחה גדולה יען כי הכינו קושיות גדולות עצומות ועיונים גדולים אבל כ"ק רבינו השיב על הכל בשפה ברורה וביום השני כאשר חזר ושאל את שאלותיו נתכעסו המגנדים מאד וכאשר סיפר את תשובת הה"מ ממיעזריטש על שאלותיו נתיישבו ושמעו בהקשבה. ואז בפעם הראשונה ראיתי — סיפר הגרי"ל — את גודל בקיאותו של כ"ק אחי, ואחינו ר' מרדכי אמר לי אילו באנו לשמוע אלא דב"ז 158 דיינו.

תלמידו הגדול של רבינו ה"ה הרה"ח המפורסם לשם ולתהילה ר' פנחס שיק משקלאוו הנ"ל, כ"ק אאזמו"ר בעל צ"צ אמר עליו שהי' בור סיד שאינו מאבד טפה והי' מדייק בלשונו של כ"ק רביה"ג, באוצר כתבי היד שלנו ישנו ספר אחד כתבים הנחות 159 שלו 160 אבל אינם כתב ידו ממש. כ"ק אאזמו"ר אדמוהא"מ בנו של רביה"ג הוא הי' כתב בשני אופנים א: הדרושים כמו שאמרם אביו כ"ק רבינו אבל כתובים בסגנון ארוך יותר מכמו שכתבם ר' פנחס הנ"ל, ב: ביאורים על המאמרים, הביאורים הי' בשני אופנים א: מה ששמע מכ"ק רביה"ג פעם על שאלותיו ופעם על שאלת הלומדים האברכים המחונכים על ידו או שאלות אחותו פריידא 161. ב: ביאורי עצמו. דודינו הרה"ח ר' משה 162 — בן זקונים של רביה"ג — תמונת האותיות של כתב ידו דומה לכ"י של ר' משה דודינו מהרי"ל וכ"ק אדמוהא"מ, אמנם סגנונו הוא אחר, ומעלה נפלאה יש בהנחותיו שעפ"י הרוב רשום על כל מאמר הזמן שנא'. כ"ק אאזמו"ר בעל צ"צ, תמונת האותיות של כתב ידו בעת ההיא דומה לתמונת כ"י של דודינו מהרי"ל ודרוש עיון גדול להבחין ביניהם.

157 נשמטה מלה, צריך להיות פנחס וראה לעיל, הערה 155.

158 דבר זה. כאן מסתיים ויכוח מינסק במהדורת גליצנשטיין, שם עמ' צג.

159 הנחות הוא שמן החב"די של תורות האדמו"ר הנכתבות בידי המניחים, החסידים שקיבלו על עצמם לזכור את המאמר, לרשמו ולנסחו.

160 הנחותיו של ר' פנחס נכתבו בשנים תקנ"ד—תקס"ד לערך. בינתיים יצאו לאור כספר — מאמרי אדמו"ר הזקן הנחות הר"פ ז"ל, לעיל, הערה 155.

161 על פריידא בתו של רש"ז, ראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 114 ואיגרות בעל התניא (לעיל, הערה 7), עמ' רלה—רלז.

162 ר' משה (תקמ"ד—תרל"ח) צעיר בנו של רש"ז, חלק על דרכו של אחיו ר' דובער אחרי פטירת רש"ז ועזב את העולם החב"די. ראה עליו בית רבי, שם, עמ' 113; אר"ז, האסיף, ה (ווארשה תרמ"ט), עמ' 163—180. פ' רודרמנאן, השחר, ו, (וויען תרל"ה), עמ' 101 ור' אליאור (לעיל, הערה 124), עמ' 166—168.

חמשה המניחים האמורים הי' בחמשה זמנים שונים, הראשון הי' דודינו הרה"צ מהרי"ל בשנים הראשונות של נשיאות רבינו עד שנת תקנ"ה לערך, השני הרה"ח ר' פנחס משנת תקנ"ד עד שנת תקס"ד לערך, השלישי כ"ק אדמוה"א מ משנת תקנ"ה לערך, הרביעי כ"ק דודינו ר"מ¹⁶³ משנת תקס"ג לערך, החמישי כ"ק אאזמור"ר בעל צ"צ משנת תקפ"ה לערך¹⁶⁴.

ולולא השריפות הנוראות — ל"ע — אשר עשו שמות בעת ההיא בערים הקטנות הי' נשאר לנו כעת עשרות אלפי כ"ק, אבל לדאבון לבנו נאבדו בעת השריפות השונות כמה מאות כרכים וכמה מאות חבילות של כתבי יד קדשם של הוד כ"ק רבותיה"ק כמבואר בא' ממכתביי המדבר בארוכה על האבידות הללו — חבל על דאבדין.

(יא) דורו של רביה"ג הוא דור ג' לתורת מורנו הבעש"ט ושיטתו, ודור ראשון לתורת החב"ד. שלושה דורות אלו אחוזים זב"ז כטבעות בשרשרת, ע"פ מכתבי הגניזה החערסאנים¹⁶⁵ הנה ח' שנה נתעכב רבנו מורה הה"מ ממייעוריטש אצל מורו הבעש"ט במעזיבו ובמשך זמן זה הוא עוסק בעבוה"ק¹⁶⁶ בהתפשטות תורת רבו ושיטתו, ולערך במשך זמן זה נוסע רביה"ג למיעוריטש ועוסק בעבוה"ק בהתפשטות תורת רבו הה"מ.

ביאתו של כ"ק רבינו האמצעי לליובאוויטש והתיישבותו שמה בשנת תקע"ד¹⁶⁷ כשוך מלחמת נאפאלעיון, הרעישה את כל חבל מדינת רוסיה הלבנה וליטא ושמש חסידות חב"ד התחיל לזרוח בכל תוקף עינו הדרתו.

בחדשים הראשונים להתיישבותו בליובאוויטש נתוספו הרבה אלפים חסידים כמבואר באחת מרשימותי כפי ששמעתי מפי אנשים אשר אבותיהם הי' באותו מעמד.

163 ר' משה. ראה לעיל, הערה 162.

164 רש"ז נפטר בתקע"ג ומכאן שבשנת תקפ"ה לא יכול היה הצמח צדק להניח מאמריו ואולי הכוונה למאמרי אדמור האמצעי.

165 מכתבי הגניזה החרסוניים פורסמו בהתמים א—ח (תרצ"ה—תרצ"ח). על גניזת חרסון ראה ש' דובנוב, "אגרות הבעש"ט ותלמידיו אמת או זיוף", קרית ספר, ב (תרפ"ו), עמ' 204—211. תולדות החסידות (לעיל, הערה 43), עמ' 425—433; אגרות בעל התניא (לעיל, הערה 7), עמ' רמ—רעב. להשקפה אחרת בעניין ראה "קטעים ממכתבי כ"ק אדמור שליט"א (מנחם מנדל שניאורסאהן) אודות הגניזה החרסונית", התמים, מהדורה מקובצת כפר חב"ד 1975, חלק ב, עמ' 851—855. וראה עתה אגרות קודש בעריכת ש"ד לוי, ניו יורק 1980 עמ' תסט—תפ.

166 בעבודת הקודש.

167 אחרי פטירת רש"ז בתקע"ג היתה מחלוקת על מילוי מקומו שנסתיימה בהתפלגות מחנה חסידיו. חלקם פנו לר' דובער שקבע מושבו בליובאביטש בשנת תקע"ד וחלקם פנו לר' אהרון הלוי מסטארושלה. ראה בהרחבה על עניין זה אליאור (לעיל, הערה 124).

כב' שנים לערך אחרי התיישבותו בליובאוויטש נחלה והוכרח לנסוע בשנת תקע"ז ע"פ ציווי הרופאים לקארלסבאד, בנסיעה זו בחזירתו עבר דרך כמה ערים וכפרים מקומות מושב אחב"י¹⁶⁸ ויירא ויתבונן אשר מצבם הכלכלי ברע הוא ויערוך בחזירתו מקארלסבאד מכ' גלוי בהצעה לאנ"ש על אודות ההכרח להתעסק בעבודת האדמה ומלאכות יד¹⁶⁹.

ובשנת תקע"ז בקיץ בנסוע אלכסנדר הא' קיסר רוסיא מפטרבורג לקיוב דרך וויטעבסק ובאבינאוויטש — זו האחרונה היתה אז עיר המחוז של ליובאוויטש — הזומן גם כ"ק אדמוהא"מ להיות בין הבאים לקבל פני הקיסר.

כ"ק אדמוהא"מ השתמש בהודמנות זו ויגש לפני הקיסר בקשה להיטב מצב אחינו הכלכלי, ולתת להם שטחי אדמה לעבודה ולשמירה ולתת להם האפשרות להתיישב במקומות אשר יתנו להם חבל אדמה, כ"ק אדמוהא"מ לא ידע שפת המדינה, ולכן הי' אחיו הר"מ, שידע הרבה שפות, מכלכל הענין ובא בדברים עם שרי המלוכה שזה גרם אח"כ לויכוח הדתי שתוצאותיו הי' אשר הוכרח להתעלם וב"ב העתיקו מושבם לאה"ק ת"ו¹⁷⁰.

בקשת כ"ק אדמוהא"מ נתמלא, וכעבור כאיזה חדשים הודיעוהו כי יצא דבר מלכות: א) לתת שטחי אדמה בחבל חערסאן חנם אין כסף למושבות בשביל אחב"י לפי מכסת הנפשות. ב) לתת לכל משפחה סכום ידוע לבנין בתים ורפתים. ג) להושיב בכל מושבה רופא ובית מרקחת ורופא בהמות הכל ע"ח הממשלה על משך ה' שנה מיום הווסד המושבה. ד) הנוסעים לחבל חערסאן להתיישב על האדמה הנה ימי נסיעתם ממקום מושבם עד בואם לאחוזתם מחויבים כל פקידי הערים מהכפרים שיעברו דרך שם להספיק להם קמה לאנשים ותבן ומספוא לבהמתם. בשנת תקע"ח מעתיקים כבר מאות משפחות ממקום מגורם החדש אל המושבות או כמו שקראו להם אז סטעפעס¹⁷¹.

168 אחינו בני ישראל.

169 על מכתב זה ראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' צג הערה א. התמים, ב (תרצ"ו), עמ' יט.

170 ידיעה זו אינה עולה בקנה אחד עם המסורות החב"דיות והאחרות בדבר עזיבתו של ר' משה בן רש"י את משפחתו לפני שנת תקע"ז לאור המחלוקת על הירושה. ראה אליאור (לעיל, הערה 124), עמ' 166—168. ר' משה היה חתום עם ר' דובער ור' חיים אברהם על ההסכמה להדפסת איגרת הקודש של רש"י בשקלאו תקע"ד, ועל הדפסת השולחן ערוך בשקלאו תקע"ד, אולם במהדורות האחרות אינו מופיע בין החותמים וראה למשל במהדורת סידליקאו תקפ"ו, שם נדפסה הקדמת הרבנים בני הרב, על-פי דפוס שקלאו תקע"ד, אלא שבין החותמים חסר שמו של ר' משה. ראה בית רבי, שם, עמ' 133—114. לגירסה החב"דית ראה גליצנשטיין, ספר התולדות 1976, עמ' שנו—שנח.

171 השווה מכתבו של ר' דובער שצילמו מכתב-יד נדפס בהתמים ב (תרצ"ו), עמ' יח ובספר תולדות אדמור האמצעי (לעיל, הערה 105), עמ' 13. העתקתו נדפסה בבית

בקיץ תקע"ט קיים כ"ק אדמוהא"מ את הבטחתו ויסע להמושבות לפקד את הנודדים ויתעכב אצלם איזה חדשים וירומם את מצב רוחם.

ט"ו שנים של נשיאות כ"ק אדמוהא"מ הם דור של תורת חב"ד ברובם הי' שנות מנוחה ועבודה רבה בלימוד תורת החסידות בהתפשטות באין מפריע דבר, כי דבר לא היה לו לכ"ק אדמוהא"מ עם המנגדים ופקודה יצאה מלפניו לכל אנ"ש שמושבותיהם אשר דבר לא יהי' להם עם המנגדים מטוב עד רע¹⁷².

אמנם בשנת תקפ"ו הלשין איש א' את כ"ק אדמוהא"מ כמכסופר ב"בית רבי" איזה חדשים עיכב א' הפקידים את כתב המלשינות עד אשר סוכ"ס אחר חה"ס תקפ"ו נאסר¹⁷³ ויובא לוויטאפסק אמנם ע"פ השתדלות הדר' המומחה הייבינטאל מוויטעפסק לא שמוהו בכלא כ"א בא' הדירות אשר בבית הפקידות המרכזי תחת משמר מזויין, וביום א' יו"ד ימים לחדש כסלו שנה ההיא יצא לחופשי לשמחת לב כל מעריציו אנ"ש אשר קבעו את היום ההוא חג לדורות.

כעשרים שנה עבד כ"ק אדמוהא"מ עבוה"ק בהתפשטות תורת חסידות חב"ד עוד בחיי אביו כ"ק רביה"ג, והעמיד תלמידים הרבה לאלפים ובמשך ימי נשיאותו זרחה שמש חסידות חב"ד בכל חוקף עוז הדרתה.

מכל דרוש שהי' אומר הי' מעתיקים הרבה אלפים עקזעמפלרים והי' שולחים לכל מקומות אנ"ש, החסיד ר' צבי הירש שו"ב מייאנערוויטש¹⁷⁴, זקנו של ר' שלמה חיים שו"ב מליובאוויטש סיפר לכ"ק אאזמור' אדמור' מהר"ש אשר בליובאוויטש והעיירות הסמוכות — רודניא, דאברעמיסל, קאלישק, ויאנאוויטש — היו יותר מב' מאות אברכים ובחורים שהי' עוסקים בהעתקת מאמריו של אדמוהא"מ.

ובט"ו שנות הדור השני של תורת החב"ד נתפשטה ה...¹⁷⁵ בכל מרחבי המדינה וחוצה לה וביותר כאשר נתפשטו ספריו הנדפסים — הלא המה רשומים בס' "בית רבי" — ואלפים ורבבות מב"י נהגו לאורם.

רבי, שם, צג. בכל המקומות אין מובא תאריך למכתב חשוב זה ומן הדברים בתעודתנו עולה שנכתב אחרי תקע"ט, משום שאומר "וכאשר ראה ראיתי בעצמי בהיותי בשטעפעת עבודת היהודים עם נשיהם וילדיהם עוסקים בשדות" ובייכוח מינסק נאמר שביקור זה היה בקיץ תקע"ט.

172 על יחסו של ר' דובער למתנגדים ראה התמים, א (תרצ"ה), עמ' כא; י"י שניאור-סון, קונטרס לימוד החסידות, ניו יורק תש"ז, עמ' 8—14; מ' בודק, סדר הדורות מתלמידי הבעש"ט, לובלין תרפ"ז, עמ' 38—39.

173 על מאסרו של ר' דובער ראה בית רבי (לעיל, הערה 1), עמ' 198—200 והתמים, ב, (תרצ"ו), עמ' עז, פא—פד.

174 אולי טעות דפוס וצריך להיות יאנאוויטש.

175 נשמטה מלה בדפוס אולי צ"ל החסידות.